

विज्ञापनम्

इह खलु सद्यो प्रवाहपतितन्यायेन सर्वसामान्यप्राप्तमधिकतन्निपमाणप्राप्त्यभे-
देन विविधमर्जुया इह लोके च पूर्वाचरितमदृक्पारवश्येन सप्रति प्राक्कापीनाना
नृणा अमिमद्यप्रवृत्तुन पुन शरीरधारणादिषुर्दामिभोगप्रमेण जननमरणादिप्रवाह-
भाजा तदन्तरे च विविधसु खभोगादिना चानवरत क्रिश्यमानाना दुस्तारभवाब्ध्युत्त
रणायानिश प्रवतन्तो निसर्गदयालवो व्यासादय स्मृतिशास्त्रेतिहासपुराणादीनि मम
कीकृपन् । तादृशापरिमेषप्रस्थानामपि सर्वेषा दुस्सहयेन विचारसहाय्यादात्मानाम
विचारस्तु दुरधिगम एव । एतावता ससारिणां 'पुनरपि जननं पुनरपि मरण पुनरपि
जननींशूरे ज्ञानम्' इत्यादिक्रमेण पुन पुन संसारो नियतमिदं, उत च मुमुक्षुणा
भवान्ध्युत्तितीर्षीभद्रप्रसङ्गध्यायत स मास्तु मुच्यन्ता कृपणा इति सचिन्त्य तेषाम
नेन लघुनापि प्रन्थेन वेदान्तपरिभाषापरिज्ञानं सम्यक्तया भूयादिति सकृपादान्त
कर्षस्वत्समस्तैर्षमोक्षेत्परं श्रीमत्परमहसपरिवाजनाचार्यश्रीमच्छंकराचार्य नि
खिलनिगमशिरोभागमपि तार्थरूपेण स्वनामसदृश आर्षवृत्तकृतं सव्याख्य स्वा-
त्मनिरूपणाल्यो ग्रन्थ समन्तारि । संप्रति चैतस्य प्रापयेतातीव महत्तानतीवोप
युक्ताव चानलप्य संशोधनेन शुद्धतच्छिष्याय ग्रन्थोत्सामिर्मुदित ।

एतन्न्यस्वार्थानु बहून् छन्दोभङ्गादिदोषा सन्ति तत्र तत्र व्याख्याकृतापि यथा
स्थितस्यैव गतिरकारि । तथाच ग्रन्थकृद्भि स्वार्त्मनिर्दृश्यनिमग्नान्त वरणवसान
श्रेषु छन्दोभङ्गादिदोषेषु लक्षं दत्तमित्यनुमीयते । पर चेददोषैर्न महत्तापरिहापि
ग्रन्थस्य ।

सप्रति विज्ञाप्येऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणनाटेऽपि दृगाद्यनवधानतो यदि स्वलिता
न्यम्वस्तथापि सारप्राहिणो दयालवो विद्वांसोऽनन्यदोषानपहाय प्रदृशेन पार्श्वदुर्व
न्त्रिन्यभ्यर्थये

श्रीः
श्रीमदाचार्यविरचितं
स्वात्मनिरूपणम् ।

प्रचण्डपाखण्डविखण्डनोद्यतं त्रयीशिरोर्यप्रतिपादने स्तम् ।

बुधैर्नुतं योगकलाभिरावृतं नमामि तं शंकरदेशिकं ततम् ॥

इह खलु सकलशिक्षामणीर्मगत्राञ्शंकराचार्यः जिज्ञासुजनानुकम्पया
सकलवेदान्तसिद्धान्तरहस्यप्रदर्शनपरं वेदान्तप्रकरणभारभमाणस्तत्रादी
श्रीगुरुनमस्कारलक्षणं मङ्गलाचरणमार्यावृत्तद्वयेनाकरोत्—

श्रीगुरुचरणद्वन्द्वं वन्देऽहं मथितदुःसहद्वन्द्वम् ।

भ्रान्तिग्रहोपशान्तिं पांसुमयं यस्य भसितमातनुते ॥ १ ॥

श्रीगुरुमिति । श्रीगुरुचरणद्वन्द्वं श्रीगुरुणां पदसरोजद्वयं वन्दे
नमस्कारोमि । अहं प्रकरणकर्ता । किलक्षणं चरणद्वन्द्वं । मथितदुःसहद्वन्द्वं
मथितगुण्मूलितं दुःसहं मुमुक्षुणामसहं द्वन्द्वं द्वैतं येन तत् । तर्कि ।
यस्य चरणद्वन्द्वस्य पांसुमयं रज.प्रचुरं भसितं गत्स तद्रजोरुपा विभू-
तिभ्रान्तिग्रहोपशान्तिं भ्रान्तिरेव ग्रहः यक्षस्तस्योपशान्तिं विनाशं तनुते
विस्तारयति । संपादयतीत्यर्थः ॥

देशिकवरं दयालुं वन्देऽहं निहतसकलसंदेहम् ।

यच्चरणद्वयमद्वयमनुभवमुपदिशति तत्पदस्यार्थम् ॥ २ ॥

दशिकवरमिति । तं दशिकवरं दशिकेष्वुचार्येषु वरं श्रेष्ठं दद्यात्तुं
 कृपाशीलं गुरुमहं वन्दे नीमि । मिलक्षणम् । निहतसकलसंदेहं निहता
 नाशिताः सकलाः सर्वे संदेहा हृदयशङ्कयो येनासी निहतसकलसंदे-
 हस्तम् । स कः । यच्चरणद्वयं पदसरोजद्वन्द्वमद्वयं द्वैतरहितमनुभवं सा-
 क्षास्वरूपबोधमुपदिशति तत्पदस्यार्थम् । अनुभवविशेषणमेतत् । तत्प-
 दलक्ष्यार्थं गुरुनतिरूपं मङ्गलाचरणं तु मुख्यत्वाद्गुरुदेवतयोरैक्यचिन्तनं
 विद्याप्राप्तावन्तरङ्गमिति । श्रुतिरपि 'यस्य देवे परा भक्तिः' इत्यादिका ॥

इदानीमधिकारविषयसंबन्धप्रयोजनात्मकमनुबन्धचतुष्टयं निरूप-
 यति । तद्विरूपणस्यावश्यकत्वात्तत्र प्रथमोऽधिकारस्वरूपमाह—

संसारदावपावकसंतप्तः सकलसाधनोपेतः ।

स्वात्मनिरूपणनिपुणैर्वाक्यैः शिष्यः प्रबोध्यते गुरुणा ॥२॥

संसारेति । संसार एव दावो दहनं तस्य पावको दासानलस्तेन
 संतप्तः परमोद्विप्तः अत एव सकलसाधनोपेतः सर्वसाधनयुक्तः । साध-
 नानि तु नित्यानित्यवस्तुविवेका इहामुत्र फलभोगविरागः शमादिपट्टक-
 संपन्मुमुक्षुत्वानि चत्वारि । एवंभूतोऽधिकारी स्वात्मनिरूपणनिपुणैस्तत्त्वं-
 पदार्थैक्यप्रतिपादनयोग्यैरुक्त्यैरुपनिषद्बचनैः शिष्य अधिकारी गुरुणा
 ब्रह्मनिष्ठेन प्रबोध्यत उपदिश्यते । 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्सत्ति-
 त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय
 शमान्विनाय' इति श्रुतेः । दशिकोपदेशालम्ब्यैव ब्रह्मविद्या न स्वयुक्तित्यु-
 त्पत्त्या तर्कादिना वा ॥

इदानीमात्मनस्त्रैस्तालिपत्सत्ताप्रदर्शनार्थं विद्वद्विद्वत्साधारणानुभवे-
 नामनोऽस्ति च साधयन्विषय प्रदर्शयति—

अस्तिस्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्यास्ति संशयः पुंसः ।

अत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवति त्वम् ॥ ४ ॥

अस्तीति । अस्तिस्वयमित्यस्मिन्नर्थे आत्मा स्वयमस्ति कालत्रयाया-
ध्यस्तिष्ठतीत्यनुभवे कस्यापि पुंसो विद्वतो वाऽविद्वतो वा पुरुषस्य मंगायः
मदेहोऽस्ति किं । कस्यापि नास्तीत्यर्थः । स्वस्यात्मा तिष्ठतीति सर्वै-
र्मनुष्यैरनुभूयते । 'असन्नेव स भवति असद्भ्रूतेति चेद् चेत् । आत्मा
नहोति चेद्देह सतमेन ततो विद्' इति श्रुतेः । अत्रापि आत्मनोऽस्तिने-
ऽपि संशयश्चेत् स. संशयिता मदेहवर्ता स एव त्व आत्मा भवति ।
अस्तित्वनास्ति तयोऽनुभवितात्मैवेत्यर्थः ॥

ननु नाहमस्मीत्येवप्रकारयोपि कस्यचिदज्ञस्य जायतेऽनुभवः, य-
थाहमस्मीयेनानुभवस्तत्राह—

नाहमिति वेत्ति योऽसौ सत्यं ब्रह्मैव वेत्ति नास्तीति ।

अहमस्मीति विज्ञानब्रह्मैवासाँ स्वयं विजानाति ॥ ५ ॥

नाहमितीति । नाहमिति वेत्ति योऽसौ नाहमस्मीति यो जानान्यसौ
स नास्तीति नास्तित्वसाक्षिणेनापि सत्यमत्राप्य ब्रह्मैव वेत्ति आत्मानेव
जानाति । अहमस्मीति विज्ञानब्रह्मप्रत्ययगोचर आत्मा सर्वदा विदमान-
नस्तिष्ठतीत्यनुभवस्तसौ पुरुषः ब्रह्मैव विजानान्यनुभवति स्वयम् ।
विनाप्रयासेनेत्यर्थः ॥

नन्वस्तिस्वनास्ति तत्राप्यप्यास्या ब्रह्मैवानुभूयत इति चेत्किमिति भौं
र्गानुभूयतेऽन आह—

ब्रह्मस्वमेव तस्मान्नाहं ब्रह्मेति मोहमात्रमिदम् ।

मोहेन भवति भेदः तेषाः सर्वे भवन्ति तन्मूलाः ॥ ६ ॥

ब्रह्मत्वमेवेति । तस्मादस्ति यनास्ति यमाश्रित्याम्यस्य ब्रह्मत्वमेवा-
नुभूयते सर्वं । अतन्मन्त्रमेव ब्रह्म, तदिह नाह ब्रह्मेत्यनुभवस्य वा गनिरित्य-
त्राह—नाह ब्रह्मेति । यत् ज्ञानमह ब्रह्म न भवामीति यज्ज्ञान तदिदं
मोहमात्र भ्रान्तिरेवामिधाजनितयात् सा मोह सर्वानर्थजनक इत्याह—
मोहेनेति । मोहेन भवति भेद नाह ब्रह्मेति भ्रान्त्या भेदो भवति ।
भेदो नाम भेदादिभि कलुषीकृतपरिच्छिन्ननीरस्वरूपो जीवन्वत्क्षणो
भवति जायते । सर्वेऽपि क्लेशा अविद्यारिमतारागद्वेषाभिनिवेशा 'अनिन्या-
शुचिदु खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मनि न्यातिरत्रिधा । इन्द्रार्शनयोरेषा
त्मनैवास्मिता, सुखाशुशयी राग, दुःखाशुशयी द्वेष, स्वस्वसारी विदु-
षोऽपि तन्मन्दोऽभिनिवेशः,' इति पञ्च सूत्राणि पतञ्जलिनोक्तानि ।
अविद्यादिक्लेशाना लक्षणभूतानि तन्मूलभेदजनितानि भवन्ति । अतो
ऽविद्याजनिता नाह ब्रह्मेति जीवोऽहमिति भेदबुद्धिस्त्याज्येत्वर्थः ॥

इदानीं यतो भेदमूला क्लेशा भवन्तीत्युक्तमनस्तादाश्रयान्पञ्चको-
शान्निवेशये[दि]त्वाह—

न क्लेशपञ्चकमिदं भजते कृतकोशपञ्चकविवेकः ।

अत एव पञ्चकोशान्कुशलधियः संततं विचिन्वन्ति ॥७॥

न क्लेशपञ्चकमिति । इदं क्लेशपञ्चकमविद्यादि कृतपञ्चकोशवि-
वेक पुरषो न भजते नाश्रयते । अत एव कुशलप्रियो विवेककुशला
पुरषा समत पञ्चकोशान्विचिन्वन्ति विचारयन्ति । पञ्चकोशस्थिता
क्लेशा नामधर्मा इति निधय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ननु कोशाना निवेशनेन किं फलमित्यत आह—

अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानन्दपञ्चकोशानाम् ।

एकैकान्तरभाजां भजति विवेकात्प्रकाशतामात्मा ॥ ८ ॥

अन्नप्राणेति । नामभिर्निरूपिनानामेतेषामलमयादिकोशानां वि-
वेकादिवेचनादात्मा प्रकाशतामपरोक्षत्व याति प्राप्नोति । किलक्षणानां
कोशानामेकैकान्तरभाजां एकस्यैकस्यान्तरे मध्ये तिष्ठता अन्नमये प्राण-
मयः, प्राणमये मनोमय इत्यादिक्रमेण तिष्ठताम् ॥

इदानीं पञ्चकोशानां स्वरूपदर्शनपूर्वकमनात्मत्वं साधयति । तत्र
प्रथममन्नमयकोशस्य स्वरूपमाह—

वपुरिदमन्नमयाख्यः कोशो नात्मा जडो घटप्रायः ।

प्रागुत्पत्तेः तद्व्याप्तदभावस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ९ ॥

वपुरिति । वपुरिदमन्नमयाख्यः कोशः इदं शरीरमन्नमयनामा
कोशः, अयं कोश आत्मा न भवति जडत्वाज्जन्यानाञ्चेत्यनुमानमाह—
वपुरिति । वपुरिदमन्नमयं च घटसदृशः यथा घटो जडो जन्यश्चेति ।
अत्रोत्तर्पणेन युक्तिरपि प्रदर्श्यते । उत्पत्तेः प्राक् पश्चाच्च, विपरीतानन्त-
रमपि तदभावस्यापि तस्याविद्यमानत्वस्य दृश्यत्वादनुभूयमानत्वात् ।
तस्मादात्मैतद्विलक्षणस्तदूष्टेत्यर्थः ॥

इदानीं प्राणमयकोशस्य स्वरूपदर्शनपूर्वकमनात्मत्वं साधयति—

कोशः प्राणमयोऽयं वायुविशेषो वपुष्यवच्छिन्नः ।

अस्य कथमात्मता स्यात्क्षुत्तृष्णाभ्यामुपेयुषः पीडाम् ॥ १० ॥

कोशः प्राणमय इति । प्राणमयः प्राणवितरो वायुविशेषो
वपुष्यवच्छिन्नोऽन्नमयकोशान्तर्गतः प्राणमयनामा कोशो भवति । अस्य
प्राणमयकोशस्य कथमात्मता स्यात् । आत्मता न संभवतीत्यर्थः ।
कुनो न संभवतीत्यत्र आह—क्षुत्तृष्णाभ्यामुपेयुषो पीडामुपेयुषो
त्रिकालतां प्राप्नुतः । आत्मा क्षुत्तृष्णार्हातीति इत्यर्थः ॥

इदानी मनोमयकोशस्याप्यनामता सायति—

कुरत् वपुष्यहन्तां गेहादी यः करोति ममतां च ।

रागद्वेषविधेयो नास्तावात्मा मनोमयः कोशः ॥ ११ ॥

कुरत् इति । कुरते करोति वपुष्यहता शरारेऽहमित्यभिमानमथ च गेहादी गृहादिप्रियेषु ममता ममैते गृहादयो प्रियया इत्यभिमान य मनोमय कोश । निष्कण्ठो मनोमय रागद्वेषविधेय रागद्वेषी विधीयते येनासौ रागद्वेषविधेय । रागद्वेषप्रमत्तार्थ । असौ मनोमय कोश आमा न भवति । रागद्वेषादिहेतुनादित्यर्थ ॥

इदानी विज्ञानमयकोशस्याप्यनामता सायति—

सुप्तौ स्वयं विलीना बोधे व्याप्ता कलेवर सकलम् ।

विज्ञानशब्दवाच्या चित्प्रतिबिम्बा न बुद्धिरप्यात्मा १२

सुप्ताविति । सुप्तौ सुप्तव्यवस्थाया स्वरूपेण विलीना एव प्राप्ता भवति । बोधे च जाग्रदवस्थाया सकल नखशिखाप्रपर्यन्त कलेवर शरीर व्याप्ता व्याप्य तिष्ठति । विज्ञानशब्दवाच्या विज्ञानशब्दाभिधेया बुद्धिरपि चित्प्रतिबिम्बा यस्या चिच्चैतन्य प्रतिबिम्बता याति सामा न भवति । सुप्तौ विलीनादित्यर्थ ॥

इदानीमान्द्रमयकोशस्यानामथ प्रतिपादयति—

सुप्तिगतैः सुखलेशैरभिमनुते यः सुखी भवामीति ।

आनन्दकोशनामा सोऽहङ्कारः कथं भवेदात्मा ॥ १३ ॥

सुप्तिगतैरिति । सुप्तिगते सुखलेशे सुप्तानुभूयमानसुखलेशे सुखी भवामीति सुखमहमत्वाप्तमिति योऽभिमनुते जाग्राव्यसानानन्दनामा कोश अहङ्कारशब्दवाच्य सोऽहङ्कार आमा कथं भवेत् । न भ-

वर्ताव्यर्थ । एतेन पञ्चकोशात्मनिराकरणेन तत्तच्छ्रुतियुक्त्याभासप्र-
तिपादितश्रीद्वादियादिमतनिराकरण बोध्यम् । तत्रान्तमयाद्यात्मत्वप्रति-
पादिका श्रुतयस्त्वैस्तद्वादिषु नियुज्यन्ते तेषामयमाशय । 'यतो वा इ-
मानि भूतानि जायन्ते' इत्यनया श्रुत्या जगत्कारणत्वं स्वस्तु ब्रह्मणो ल-
क्षण प्रतिपादित । तच्च तत्तत्कोशात्मत्वप्रतिपादिकाभि श्रुतिभि प्रति-
पाद्यते । ताश्च श्रुतय — 'अन्न ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्युपक्रम्य 'अन्नाद्ध्येयं
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति' इत्यन्तेनान्नमयस्य
ब्रह्मत्व, 'प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्युपक्रम्य 'प्राणाद्ध्येयं खल्विमानि
भूतानि जायन्ते' इत्यन्तेन प्राणमयस्य ब्रह्मत्व, 'मनो ब्रह्मेति व्यजानात्,
मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यन्तेन मनोमयस्य, 'विज्ञान
ब्रह्मेति व्यजानात्, विज्ञानाद्ध्येयं खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यन्तेन
विज्ञानमयस्य, 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्, आनन्दाद्ध्येयं खल्विमानि
भूतानि जायन्ते' इत्यन्तेनानन्दमयस्य । युक्तयोऽपि तत्र प्रदर्श्यन्ते तै
तन्न न सम्भवति । श्रुतीनामन्यथातापर्यम् । प्रतिषेधोपासनार्थत्वात्तासा
तत्रतत्र ब्रह्मदृष्टि कर्तव्येति । यथा शास्त्रिणां प्रतिनादियु विष्णुादियु-
द्धिस्तद्ब्रह्मणाद्वाद्वादिनादितोऽविद्यावृत्तदृष्टय इति प्रासङ्गिक निरूपितम् ॥

इदानीमात्मनस्वरूप प्रदर्शयति—

यः स्फुरति विम्बभूतः स भवेदानन्द एव सकलात्मा ।
प्रागूर्ध्वमपि च सत्त्वादधिकारित्वादवाध्यमानत्वात् ॥ १४॥

यः स्फुरति विम्बभूत इति । य स्फुरति विम्बभूत विम्ब
त्वेन देहद्वयाधिष्ठानत्वेन स्फुरति प्रकाशते स आनन्द एव आनन्दम-
नस्य एव सत्त्वगमा सुखां प्राणिनामात्मा । तत्र हेतव प्रागूर्ध्वमपि
अजमयादीनामुपतिविनाशोत्तर सत्त्वादिप्रमाणत्वादधिकारित्वात्पर-

हितत्वादवाध्यमानत्वाद्वाधायोग्यत्वात् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिम्य-
क्षात्मा त्रिविधपरिच्छेदशून्य आनन्दस्वरूपः सिद्धः ॥

ननु अन्नमयाया यथानुभूयन्ते तथात्मास्तिचेत्सर्वैःकुतो नानुभूयते,
अतः एतद्व्यतिरिक्त आत्मा नास्तीति चेदुच्यते—

अन्नमयादेरस्मादपरं यदि नानुभूयते किञ्चित् ।

अनुभवितान्नमयादेरस्तीत्यस्मिन्न कश्चिदपलापः ॥ १५ ॥

अन्नमयादेरिति । अन्नमयादेरस्मात्सर्वानुभवगोचरात्कोशपञ्चका-
दपरमात्मनस्त्वं नानुभूयते । किञ्चित्किमपि वस्तिवति चेदुच्यते तर्हि अन्न-
मयादिनाऽनुभविता तेषां ज्ञाता एतेऽन्नमयादय इति ज्ञानवानन्योऽस्तीत्य-
स्मिन्नर्थे कस्यचित्कस्यापि पुरुषस्यापलापो भ्रान्तिरस्ति । नास्तीत्यर्थः ।
सर्वैरपि घटादिज्ञेयपदार्थाज्ज्ञाता भिन्न एवेत्यनुभूयते ॥

नन्वनुभवनीयपदार्थानुभविताऽन्य आत्मपदार्थोऽस्तीति चेत्तस्यापि
कश्चिदनुभविताऽपेक्षत इति चेदुच्यते—

स्वयमेवानुभवत्याद्यद्यप्येतस्य नानुभाव्यत्वम् ।

सकृदप्यभावशङ्का न भवेद्बोधस्वरूपसत्तायाः ॥ १६ ॥

स्वयमिति । स्वयमेव स्वस्यात्मनोऽनुभवरूपत्वाद्यद्यपि तस्यात्मनो-
ऽनुभाव्यत्वमनुभवगोचरत्वं नास्तीत्येतावता सकृदप्येकस्मिन्नपि काले-
ऽभावशङ्का आत्मनो नास्तीत्येवंप्रकारा न भवेन्न जायेत । बोधस्वरूपस-
त्ताया ज्ञानस्वरूपविद्यमानत्वस्य कालत्रयेऽपि ज्ञानस्वरूपत्वेनात्मनोऽभावो
न नभवति । जगदान्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

अनुभवस्वरूपस्यात्मनोऽनुभाव्यत्वं न भरतीति दृष्टान्तप्रदर्शने-
नोच्यते—

अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनासौ न चानुभूयेत ।
न खलु प्रकाशयतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन्भानुः ॥ १७ ॥

अनुभवतीति । आत्मानुभवस्वरूपो विश्वे सर्वे तदनुभवति
जानाति । विश्वेन सर्वजगताऽसौ आत्मा न चानुभूयेत अनुभवगो-
चरी न नित्येत । अविद्याकार्यत्वाद्विश्वस्य । खलु निश्चयार्थमव्ययम् । तत्र
दृष्टान्तः । भानु रविर्विश्वं जगदशेषं समग्रं प्रकाशयन्भासवन्विश्वेन
जगता क्षाप्यसौ न प्रकाशयते प्रकाशयत्याविचाररूपत्वात् । तस्मादनुभ-
वप्रकाशरूपत्वात्कालत्रयेऽप्यात्मनोऽभावशङ्का न भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं जिज्ञास्यमक्षणः स्वरूपमाह—

तदिदं तादृशमीदृशमेतावत्तावदिति च यन्न भवेत् ।
ब्रह्म तदित्यवधेयं नोचेद्विषयो भवेत्परोक्षं च ॥ १८ ॥

तदिदमिति । तत्परोक्षं इदमपरोक्षं तादृशमनुमानगोचरमीदृशं
प्रत्यक्षविषयस्वरूपमेतावदेतावत्परिमाणं तावत्तावत्परिमाणं यद्ब्रह्म न भ-
वेत् न भवति तर्हि ब्रह्म कथमवधेयमित्याकाङ्क्षायामाह—ब्रह्मेति । ब्रह्माम-
स्वरूपं तदित्यवधेयं ज्ञातव्यं यदुक्तप्रकारं 'तदिदं तादृशमीदृशमेताव-
त्तावदिति च यन्न भवेदि'त्युक्तं तद्ब्रह्मावधेयमिति यत्तदोः संबन्धः । नो-
चेदन्वधाविषयो भवेत्प्रमाणविषयत्वं स्याद्ब्रह्मणः परोक्षत्वं च । तस्मा-
त्सर्वप्रमाणावभासकं ब्रह्मेत्यर्थः ॥

इदानीमित्याद्याकारेण स्फुरिते यस्तुनि वाध्यमाने यद्ब्रह्म स्फुरति स
आग्नेत्याह—

इदमिदमिति प्रतीति यस्तुनि सर्वत्र वाध्यमानेऽपि ।
अनिदमवाध्यं तत्त्वं सत्त्वादेस्तास्य न च परोक्षत्वम् ॥ १९ ॥

ननु सर्वोपाधिबिलये सति किमपि नावशिष्यत इति चेत्तत्राह—
सति सकलदृश्यबाधे न किमप्यस्तीति लोकसिद्धं चेत् ।
यत्र किमपीति सिद्धं ब्रह्म तदेवेति वेदतः सिद्धम् ॥२२॥

सतीति । सकलदृश्यबाधे सति न किमप्यस्तीति यल्लोकसिद्धं
चेदस्तुनाम । यत्र किमपीति सिद्धं न किमपीत्यनेन शब्देन प्रति-
पादितं तद्ब्रह्म वेदत उपनिषदात्म्यैः सिद्धं प्रतिपादितम् । यल्लोके किमपि
नावशिष्यते सर्वबाधे तदुपनिषदात्म्यैरस्तीति प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पञ्चकोशविभेदेन तस्माश्चितपात्रा पृथक् प्रतिपादितः । इदानीं पञ्च-
कोशविर्वकवनामपि तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानेन विना आत्मबोधो न
भवतीत्याह—

एवमपि विरहितानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यचिन्तनया ।

प्रतिभात्येष परोक्षवदात्मा प्रत्यक्प्रकाशमानोऽपि ॥२३॥

एवमपीति । एवं पञ्चकोशविचारयुक्तानामपि तत्त्वमस्यादिवा-
क्यचिन्तया विचारेण विरहितानां वाक्यविचारशून्यानामेवः प्रत्यक्षो-
ऽप्यामा परोक्षवप्रतिभाति । सम्यद्भातीत्यर्थः । प्रत्यक्प्रकारामानोऽपि
सर्वत्र सर्वदा भासमानोऽपि वाक्यार्थविचारभावान्न भातीत्यर्थः ॥

तस्माद्वाक्यविचारः कर्तव्य इत्याह—

तस्मात्पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यस्य चिन्तयन्नर्थम् ।

दैशिकदयाप्रभावादपरोक्षयति क्षणेन चात्मानम् ॥२४॥

तस्मादेति । तस्मात्ततो वाक्यविचारेण विनामज्ञानं न भव-
ति तस्माद्देतोर्वाक्यविचारस्यानर्थक्यसत्तत्त्वं च परार्थज्ञानार्थनिवृ-
त्त्यर्थशोधनपूर्वकं वाक्यार्थं चिन्तयन्विचारयन्नधिकारी क्षणेनात्मानं-

परोक्षयति साक्षात्करोति । फेयलं स्वब्रह्मैव वाक्पविचाराद्रात्मानुभवो न भवति, किंतु दैशिकदयाप्रभावाद्गुरुकरणात्तामर्थाद्भवति । गुरुमुखतो विचारे त्रितयमाण आत्मलाभो भवति नान्यथेति भावः ॥

इदानीं पदार्थज्ञानाधीनत्वाद्वाक्पज्ञानस्येत्युक्तमतो पदार्थविचारमाह—

देहेन्द्रियादिधर्मानारमन्यारोपयन्नभेदेन ।

कर्तृत्वाद्यभिमानो बोधः स्यात्त्वंपदस्य वाच्योऽर्थः ॥२५॥

देहेन्द्रियादिधर्मानिति । तत्र प्रथमस्तत्त्वमसीति वाक्ये पदत्रयं तत्त्वमसीति । तत्र त्वपदस्यार्थद्वयं वाच्यो लक्ष्यश्चेति । तत्र प्रथमतस्त्वंपदवाच्यार्थं दर्शयति—देहेन्द्रियादिधर्मानित्यादिना । देहेन्द्रियादिधर्मानिशूलत्वकृशत्वदेहधर्मान्काणत्ववधिरत्वादीन्द्रियधर्मानात्मनि क्षेत्रज्ञे आरोपयन्नभेदेन तादात्म्येनाव्यसन्धूलोऽहं कुरोऽहमित्याकारेण देहधर्मारोपः काणोऽहं बधिरोऽहमित्याकारेणेन्द्रियधर्मारोपः एवमारोपपूर्वकं कर्तृत्वाद्यभिमानो यो बोधः निश्चानकोशाध्यारोपपूर्वकं कर्ताहमित्यभिमानात्मको यो बोधः स्याद्बोधो भवति स त्वंपदस्य वाच्योऽर्थः । एवं शब्दार्थमित्यपि च वदन्ति ॥

इदानीं त्वपदस्य लक्ष्यार्थमाह—

देहाहन्तेन्द्रियाणां साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन ।

प्रतिभाति योऽयबोधः प्रोक्तोऽसौ त्वंपदस्य लक्ष्योऽर्थः २६

देहाहन्तेन्द्रियाणामिति । देहाहन्तेन्द्रियाणां शरीराहङ्गाकरणाणां साक्ष्यं च तेभ्यो देहादिभ्यो विलक्षणत्वेन तद्विन्नत्वेन योऽयबोधः प्रतिभासतेऽसौ त्वंपदस्य लक्ष्योऽर्थः । देहागुपाविरहितत्वाल्लक्ष्यत्वमित्यर्थः ॥

इदानीं तत्पदस्यार्थं विभजते—

वेदावसानवाचा संवेद्यं सकलजगदुपादानम् ।

सर्वज्ञताद्युपेतं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्योऽर्थः ॥ २७ ॥

वेदावसानवाचेति । वेदावसानवाचोपनिषदास्ये यग्यवेद्य ज्ञेय
मह्यं सकलजगदुपादानं प्रपञ्चकारणमथ च सर्वज्ञताद्युपेतं सर्वज्ञतादि-
लक्षणं चैतन्यं चिद्रूपं तत्पदस्य वाच्योऽर्थः जगत्कारणम् । सर्वज्ञत्वोपा-
धिनिशिष्टत्वादित्यर्थः ॥

इदानीं तत्पदस्य लक्ष्यार्थमाह—

विविधोपाधिमुक्तं विश्वातीतं विशुद्धमर्द्धतम् ।

अक्षरमनुभववेद्यं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः ॥ २८ ॥

विविधोपाधिमुक्तमिति । विविधोपाधिमुक्तं कर्तृत्वल-
क्षणोपाधिरहितं विश्वातीतं प्रपञ्चरहितं विशुद्धमज्ञानरहितमत एवादीत-
द्वैतरहितं अक्षरं विनाशरहितमनुभववेद्यमनुभवात्म्यं यद्येतन्न्यमात्मस्वरूपं
तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः ॥

एष पदार्थे विवेचिते सति वाच्यार्थबोधः सामानाधिकरण्यप्रतिप-
ज्ञानेन विना न भवत्यतो सामानाधिकरण्यप्रतिप-
ज्ञानेन—

सामानाधिकरण्यं तदनु विशेषणविशेष्यता चेति ।

अथ लक्ष्यलक्षकत्वं भवति पदार्थात्मनां च संबन्धः ॥२९॥

सामानाधिकरण्यमिति । सामानाधिकरण्यं नामैतार्थनिष्ठं
तत्पदयोः तदनु तदनन्तरं विशेषणविशेष्यता । विशेषणविशेष्यता
ज्ञानं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभारः । लक्ष्यलक्षकत्वम् । लक्ष्यलक्षकत्वं ना-
मात्मनो लक्ष्यलक्षकत्वभारः । एष त्रिविधः मरुत्तः ॥

इदानीं सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपमाह—

एकत्रवृत्तिरर्थं शब्दानां भिन्नवृत्तिहेतूनाम् ।

सामानाधिकरण्यं भवतीत्येव वदन्ति लाक्षणिकाः ॥३०॥

एकत्रवृत्तिरिति । भिन्नप्रवृत्तिहेतूनां भिन्नार्थनिष्ठानां शब्दानां नेत्रैस्मिन्नर्थे वृत्तिं वर्तते सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यशब्दं गच्छन् भवतीत्येव लाक्षणिका लक्षणाप्रतिपादका वदन्ति ॥

इदानीं तत्त्वमसीत्यस्मिन्वाक्ये लक्षणां विना बोधो न भवत्यनो लक्षणायां आशयकं नित्यमाह—

प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वपरिपूर्णत्वसद्वितीयत्वम् ।

इतरेतरविरुद्धं न तदिह भवितव्यमेव लक्षणया ॥ ३१ ॥

प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वमिति । प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्गोष्ठापरिपूर्णत्वसद्वितीयत्वयोरपि तथा ज्ञात् । इदं द्वयं परस्परविरुद्धं सहानुसंधानात्तदिह लक्षणया भवितव्यं तत्त्वपदयोर्षे एव निरन्तरताद्विरुद्धार्थव्यागेनाखण्डार्थप्रोपाय लक्षणा स्वीकर्तव्येत्यर्थः ॥

इदानीं लक्षणान्वयरूपमाह—

मानान्तरोपरोधे मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते ।

मुख्या विनाकृतंऽर्थं या वृत्तिः सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥ ३२ ॥

मानान्तरोपरोध इति । मानान्तरोपरोधे प्रमाणांतरानुसंधारे मुख्यार्थस्य प्रतिपाद्यार्थस्यापरिग्रहे जाते सति मुख्याविनाकृतंऽर्थं मुख्यान्तरोपरोधेऽर्थे पदानां या वृत्तिरन्तः सैव लक्षणा प्रोक्ता । लक्षणाप्रतिपादकैरित्यर्थः । लक्षणान्वयरूपमुक्तं वाच्यप्रमाद्ये—मुख्यार्थप्रोधात् त

योगे खदितोऽर्थप्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यसा लक्षणा प्रो-
च्यते ध्रुवैः ॥ इति ॥ (१०१ इति १०१ न ११ - १०१)

सा च लक्षणा त्रिभिधा जहत्, अजहत्, जहदजहद्भेदादित्याह ।
तत्र प्रथमतो जहदक्षणांमाह—

निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्वितेऽन्यार्थे ।

जहतीति लक्षणा स्याद्गद्गार्या घोष इतिवदत्र न ग्राह्या ३३

निखिलमपीति । निखिलमपि समग्रमपि वाच्यं पदवाच्यमर्थं
त्यक्त्वा तदन्विते वाच्यार्थान्वितेऽन्यार्थे भिन्नार्थे या पदस्य वृत्ति सा
जहदक्षणेऽनुच्यते । कुत्र सा जहदक्षणा भवतीत्याह । गद्गारा घोष
इत्यत्र यथा । इयं जहदक्षणा तत्त्वमसीति पदयोर्न ग्राह्या । अत्र म-
ग्रपदार्थत्यागाभावात्पदार्थकदेशप्रहणात्सा न संभवतीति भावः ॥

इदानीमजहदक्षणांमाह—

वाच्यार्थमत्यजन्त्या यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे ।

इयमजहतीति कथिता शोणो धावतिवदत्र न ग्राह्या ३४

वाच्यार्थमिति । वाच्यार्थं पदयोस्त्वमर्थमन्यजन्त्या अजहत्या यस्या
वृत्तेः शक्तेरन्यार्थे वाच्यादन्यार्थे भिन्नार्थे या वृत्तिर्वर्तन साऽजहतीति
लक्षणा कथिता । अल्कारिकैरित्यर्थः । तस्या उदाहरणमाह—शोणो
धावतिवदिति । शोणो धावतीत्यत्र शोणगुणस्य धावनात्मभवात्तुक्ता-
श्चप्रहणाद्योणगुणस्यात्यागादियमजहतीय लक्षणाऽस्तिराभ्येन ग्राह्या ।
वाच्यार्थस्यान्यागात् ॥

इदानीं जहदजहदक्षणांमाह—

जहदजहतीति सा स्याद्या वाच्यार्थकदेशमपहाय ।

बोधयति चकदेशं सोऽयं द्विज इतिवदाश्रयेदेनाम् ३५

जहदजहतीति । वाच्यार्थस्य त्यागाहृष्ट्यार्थस्य प्रहणात् या वाच्यार्थकदेशं वाच्यार्थलक्षणो य एकदेशस्तानपहाय त्यक्त्वा एकदेशं बोधयति, लक्ष्यार्थलक्षणमेकदेशं बोधयति सा जहदजहदृश्रुणा । तस्या उदाहरणं सोऽयं द्विज इति । सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तदेतदेशकालवैशिष्ट्यपरिव्यागेन देवदत्तस्वरूपमात्रस्य प्रहणादेनां जहदजहदृश्रुणामाश्रये-दङ्गीश्रुत्यात् ॥

तामेव लक्षणा प्रतिपादयति—

सोऽयं द्विज इति वाक्यं त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षदेशाद्यम् ।
द्विजमात्रलक्षकत्वात्कथयत्यैक्यं पदार्थयोरुभयोः ॥ ३६ ॥

सोऽयमिति । सोऽयं द्विज इति वाक्यं सोऽयं देवदत्त इति वाक्यं त्यक्त्वा हित्वा परोक्षापरोक्षं देशाद्यं तत्कालैतत्कालतद्देशीतद्देशविशिष्टत्वं हित्वा द्विजमात्रलक्षकत्वाद्देवदत्तस्वरूपमात्रज्ञापकत्वापदार्थयोरैक्यं स्वरूपमात्रं कथयति । अत्रण्टार्थबोधवत्त्वादियमत्र प्राद्येत्स्यः ॥

प्रतिपादितां जहदजहदृश्रुणां तत्रमस्यादिवाक्ये योजयति—

तद्वत्त्वमसीति त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षतादीनि ।
चिद्वस्तु लक्षयित्वा बोधयति स्पष्टमसिपदेनैक्यम् ॥ ३७ ॥

तद्वदिति । तद्वत्सोऽयं देवदत्त इति वाक्यवत्त्वमसीति वाक्यमपि परोक्षापरोक्षत्वादीनि तत्पदगतं परोक्षत्वं तत्पदगतमपरोक्षत्वं च त्यक्त्वा हित्वाऽथ च चिद्वस्तु लक्षयित्वा चैतन्यस्वरूपमात्रं लक्षयित्वाऽसिपदेन स्पष्टमसिपदेनैक्यं तत्पदत्वं पदार्थयोरैक्यं बोधयति ॥

दर्शितप्रकारेण वाच्यार्थबोधवतां फलं दर्शयति—

इत्थं बोधितमर्थं महता वाक्येन दर्शितेकेन ।
अहमित्यपरोक्षयतां वेदो वेदयति वीतशोकत्वम् ॥ ३८ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तमितिप्रकारेण बोधितमर्थं वाक्यार्थं दांशं तैक्येन वाक्येन तत्त्वमस्यादिवाक्येन अहमिति दांशत चैतन्यस्वरूपमात्मतत्त्वं तदहमस्मीत्यपरोक्षयता साक्षात्कुर्वतामधिकारिणा वीतशोकत्वं शोकरहितत्वं ब्रह्मत्वं वेद उपनिषद्भागं वेदयति बोधयति । एव वाक्यार्थज्ञाने सति अनिद्यानिवृत्तिरानन्दानातिश्च भवतीत्यर्थं ॥

ननु विधिवचसामेव प्रवर्तकत्वं न तत्त्वमस्यादिवाक्यानां, विध्यर्थं वादान्तरिक्षणन्यादित्याशङ्कते—

प्रायः प्रवर्तकत्वं विधिवचसां लोकवेदयोर्दृष्टम् ।

सिद्धं बोधयतीत्यर्थं कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादं: ॥३९॥

प्राय इति । प्राय बहुधा प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तिवन्नकत्वं विधिवचसां विधिवाक्यानां लोकवेदयोः स्त्रीलिङ्गवाक्ये वेदवाक्ये च दृष्टं सिद्धमर्थं बोधयत ब्रह्मस्वरूपमर्थं प्रज्ञादायत तत्त्वमस्यादेरनैक्यस्य कथमेतद्भवति । एतत्प्रवर्तकत्वं न सम्भवतीत्यर्थं ॥

इत्याक्षेप उत्तरमाह—

विधिरेव न प्रवृत्तिं जनयत्यभिलषितवस्तुचोषोऽपि ।

राजा भवति मुतोऽभूदिति बोधेन प्रवर्तते लोकः ॥४०॥

विधिरिति । विधिरेव विधिवाक्यमेव प्रवृत्तिं जनयतीति न विधिरेव प्रवर्तक इति न, किंतु अभिलषितवस्तुचोषोऽपिचित्तपदार्थज्ञानमपि प्रवर्तयति । अभिलषितवस्तुचोषस्य प्रवर्तकत्वं च दृष्टमन्यत्र आह—
राजेति । राजा भवति मुतोऽभूदिति बोधेन लोकः स्वयमेव प्रवर्तते, राजा भवतीति बोधे राजप्रदर्शनादिप्रवृत्तिर्लोकस्य स्वयमेव भवति,

प्रवर्तकभावभावेऽपि मुनोऽभूदित्यत्रापि जानन्मार्गो प्रवर्तते । त
स्माद्विधिवाक्यमेव प्रवर्तकमिति नेति भावः ॥

इदानीं विधिविलक्षणैरपि तत्त्वमन्यादिवाक्यैः केवलैर्गुणकृपा वि
नामसाक्षात्कारो न भवतीत्याह—

ऐक्यपरैः श्रुतियाक्यैरात्मा शश्वत्प्रकाशमानोऽपि ।
देशिकदयाविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते पुरुषैः ॥ ४१ ॥

ऐक्यपरैरिति । ऐक्यपरस्वण्टार्थप्रतिपादकैर्वाक्यैस्तत्त्वमन्यादि-
वाक्यैः शश्वन्निरन्तर प्रकाशमानोऽपि स्वरूपेण भासमानोऽप्यात्मा दे-
शिकदयाविहीनेर्गुणकृपाविधुरैरपरोक्षयितुं साक्षात्कर्तुं न शक्यते न पा-
र्यते पुरुषैः । गण्डितैरपान्यर्थः । गुणैरनुपपन्नैरेव ब्रह्मविद्या, सर्वविद्याय
रिष्टत्वात् ॥

इदानीं कर्मोपासनादिभिः स्वतन्त्रान्त शुद्धाभिकारी वाक्यान्-
विचारेण स्वयमेवामसाक्षात्कारान्भवति, किं गुरोरेत्याह—

विरहितकाम्यनिपिद्धो विहितानुष्ठाननिर्मलस्वान्तः ।
भजति स्वयमेव बोधं गुरणा किमिति त्वया न मन्तव्यम् ॥

विरहितकाम्यनिपिद्ध इति । विरहितकाम्यनिपिद्धस्यत्तना
म्यनिपिद्धकर्मा विहितानुष्ठाननिर्मलस्वान्तं निर्यनैमित्तिककर्माचरण-
निर्मलान्त करणोऽधिकारि स्वयमेव बोधं भक्त्यामसाक्षात्कारान्त
रिति । गुरणा किं गुरो किं प्रयोजनम् । 'ज्ञेस्तु कारण राम विश्व-
प्रपन्नं केवलम्' इति उक्तिश्लेषेति त्वया बोधोपपत्तौ न मन्तव्यं न
वेद्यम् ॥

इदानां कर्मभिरेव चित्तशुद्धिद्वारा बोधो भवतीत्युक्तं तत्रिरा-
करोति—

कर्मभिरेव न बोधः प्रभवति गुरुणा विना दयानिधिना ।
'आचार्यवान्हि पुरुषो वेदे'त्यर्थस्य वेदसिद्धत्वात् ॥ ४३ ॥

कर्मभिरिति । कर्मभिरेव चित्तानित्यकर्मादिभिरेव बोधो ज्ञा-
तसाक्षात्कारो न भवति न जायते । दयानिधिना कृपासमुद्रेण गु-
रुणा त्रिना 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ' [इत्यादि]विशेषणविशिष्टेनाचार्येण
त्रिना न संभवति । कुत आचार्यमन्पुरुषो गुरुपसदनमन्वेद जाना-
तीत्यर्थस्य वेदसिद्धत्वात् 'आचार्यमन्पुरुषो वेद' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

ननु सर्वप्रमाणान्वेद्ये ब्रह्मज्ञाने वाग्नूपस्य वेदस्य कथं प्रामाण्यं
'यद्वाचानम्युदित येन वागम्युचते' इति श्रुतेरित्याशङ्क्यापामाह—

वेदोऽनादितया वा यद्वा परमेश्वरप्रणीततया ।

भवति परमं प्रमाणं बोधो नास्ति स्वतश्च परतो वा ॥४४॥

वेदोऽनादितयेति । वेदो ऋषयश्च सामाख्येणभेदरूपः अना-
दितया उपतिरहितमेव यद्वा परमेश्वरप्रणीततया वा ईश्वरनिःश्वामरू-
पेणाभिव्यक्तमेव वा 'एतस्य महतो भूतस्य नि शसितमेतद्वेद' इति
श्रुतेः । परमं प्रमाणं भवति सर्वप्रमाणधेयं भवति । ब्रह्मज्ञानेनैव ।
उपनिषदाख्यप्रमाणव्यतिरेकेण भूतः परतो वा न्युदित परतोऽन्यप्रमा-
णादिना वा बोधो आमसाक्षात्कारो नान्तीत्यर्थः ॥

ननु वेद आत्मबोधे प्रमाणमस्तु प्रमाणान्तरसापेक्षमप्यस्त्वनुमानवत्
अनुमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्याकाङ्क्षायामाह—

नापेक्षते यदन्यद्यदपेक्षन्तेऽखिलानि मानानि ।

वाक्यं तन्निगमानां मानं ब्रह्माद्यतीन्द्रियावगतौ ॥ ४५ ॥

नापेक्षते इति । नापेक्षते नाकाङ्क्षति यच्छ्रुत्याख्यं प्रमाणं अन्यप्र-
माणान्तरं तस्याप्यपेक्षा प्रमाणान्तराणां नास्तीति चेदखिलानि मानानि
सर्वप्रमाणानि यदपेक्षन्ते आकाङ्क्षति तन्निगमानां वाक्यं प्रमाणभूतं ब्र-
ह्माद्यतीन्द्रियावगती आमोक्षगतावादिशब्देन स्वर्गावगती च मानं अती-
न्द्रिये ब्रह्माद्यवगमे वाक्यसदृशं प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ॥

इदानीं प्रमाणान्तरबोधबोधं मानान्तरापेक्षा नास्तीत्याह—

मानं प्रबोधयन्तं प्रबोधमानेन ये बुभुत्सन्ते ।

एषोभिरेव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति ते महात्मानः ॥ ४६ ॥

मानमिति । मानं प्रमाणं बोधयन्तं प्रमाणानामपि बोधकं बोधं
ज्ञानं ये मन्दा मानेन प्रमाणेन बुभुत्सन्ते बोधुमिच्छन्ति तेऽज्ञा एषो-
भिरिन्धनीरेव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति दाहकस्य दाहेन दाहं कर्तुमि-
च्छन्ति ते पुण्या अनिशयेन महात्मानस्तेऽत्यन्तं विज्ञा इति सोपहास-
वचनम् । सर्वप्रकाशकमूर्यस्य यथान्यप्रकाशापेक्षा नास्ति तद्वद्वत्मानोऽपि
बोधरूपस्य बोधकान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥

ननु वेदस्योत्पत्तिमत्त्वेऽनादिव्रह्मबोधकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

वेदोऽनादिरमुष्य व्यञ्जक ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ।

तदभिव्यक्तिमुदीक्ष्य प्रोक्तोऽसौ सूरिभिः प्रमाणमिति ४७

वेद इति । वेदोऽनादिरादिरहित उत्पत्तिरहित अमुष्य वेदस्य ईदो व्यञ्जक प्रकाशक । यथा स्वत सिद्धस्य घटादेव्यञ्जक चक्षु-
स्तद्वत् । ननु ईश्वरस्यापि तथा परप्रकाश्यत्व स्यादत आह—
स्वपमिति । ईश्वरस्तु स्वयस्वरूपेण प्रकाशात्मा प्रकाशास्वरूप एव न तु
प्रकाश्य । तदभिव्यक्तिमुद्दिश्येश्वराभिव्यक्तित्व प्रकृतत्वमुत्प्रेक्ष्य ज्ञात्वा
सूरिभि पूजाचार्यैरसौ वेद प्रमाणमिति प्रोक्त कथित ॥

इदानीं दृष्टान्ताप्रदर्शनेनामात्रगोध प्रति वेदस्यैव प्रामाण्य नान्य-
स्येति साधयति—

रूपाणामवलोक्ये चक्षुरिवान्यत्र कारणं दृष्टम् ।

तद्वददृष्टायगतौ वेदवदन्यो न वेदको हेतुः ॥ १८ ॥

रूपाणामिति । रूपाणां नीलपीतादीनामवलोक्ये दर्शने चक्षुरिव
नेत्रेन्द्रियमिवान्यत्र कारणमन्यदिन्द्रिय न कारणं दृष्टम् । अन्यकारण
नास्तीत्यर्थ । तद्वच्चक्षुरिन्द्रियमददृष्टायगती अननुभूतामात्रगती भ्रमर्गादी
ना वेदब्रह्मदसदृशोऽन्यो वेदको हेतुर्गोधहेतुर्नास्ति न निष्ठति ॥

ननु निगमाना यथा स्वत प्रामाण्य तत्र तन्त्राणामप्यस्त्वित्याका-
ञ्जायामाह—

निगमेषु निश्चितार्थं तन्त्रेषु कश्चिदपि प्रकाशयति ।

तदिदमनुवादमात्रं प्रामाण्यं तस्य सिद्ध्यति न किञ्चित् ४०

निगमेष्विति । निगमेषु वेदेषु निश्चितार्थं प्रामाण्यार्थं कश्चि-
दाचार्यं तन्त्रेषु शास्त्रेषु प्रकाशयति प्रतिपादयति तदिदं तन्निपादन-

मनुवादमात्र 'उक्तस्यैवार्थस्य(?) प्रशंसावचनमनुवादोऽवधारितः' इत्यु-
क्त्वादनुवादस्य प्रामाण्यं न । किञ्चित् । न किमपि प्रमाणत्वमिदार्थः ॥

वेदः प्रमाणमित्युक्तं तस्याशद्वयं तत्कार्यं चेदानीं दर्शयति—

अंशद्वयवति निगमे साधयति द्वैतमेक एवां शः ।

अद्वैतमेव वस्तु प्रतिपादयति प्रसिद्धमपरोऽशः ॥ ५० ॥

'अंशद्वयवतीति । अंशद्वयवति भागद्वययुक्ते निगमे वेदे एकोशः
प्रथमो भागः द्वैतं साधयति मेदं प्रतिपादयति । कर्तृकर्मफलदिस्प-
मद्वैतमेव वस्तु ब्रह्मत्वरूपं सर्वभेदरहितमपरोश उपनिषद्भागः प्रतिपा-
दयति । प्रसिद्धं सर्वानुभवगोचरमिति वस्तुविशेषणम् ।

तत्र द्वैताद्वैतगोः प्रमाणभूतवेदप्रतिपाद्यवाक्यस्य सत्यत्वं कस्यासत्य-
त्वमित्याकाङ्क्षायामाह—

अद्वैतमेव सत्यं तस्मिन्द्वैतं न सत्यमध्यस्तम् ।

रजतमिव शुक्तिकायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम् ५१

अद्वैतमिति । अद्वैतमेव सत्यं यदद्वैतं वस्तु ब्रह्मस्वरूपं तद्वै-
सत्यं तस्मिन्द्वैते द्वैतं प्रपञ्चरूपमसत्यं मिथ्याभूतमध्यस्तमारोपितम् ।
तत्र दृष्टान्तः । यथा शुक्तिकायां रजतं रोप्य मृगतृष्णायामिवोदकस्या
चोदकस्फुरणमुदकभानं तद्वदित्यर्थः ॥

ननु वैपरीत्यमेव कुतो न भवति, द्वैतेऽद्वैतारोपे इत्याकाङ्क्षायामाह—

आरोपितं यदि स्यादद्वैतं वस्तुवस्तुनि द्वैते ।

युक्तं नैव तदा स्यात्सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यान्तान् ॥५२॥

आरोगितमिति । आरोपितमध्यस्तं यदि चेदद्वैत वस्तु सत्य-
स्वरूपं द्वैतेऽसत्ये तदा तस्मिन्पक्षे युक्तं न स्यात् । वस्त्वभावात्सत्ये-
ऽध्यासो वस्तुस्वरूपे आरोपोऽसत्याना भवति । तस्य वस्तुरूपत्वादित्यर्थः ॥

ननु सत्यासत्ययोरुभयोरप्यारोपणमुभयविलक्षणवस्तुनि स्यादित्या-
काङ्क्षायामाह—

यद्यारोपणमुभयोस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावः ।

आरोपणं न शून्ये तस्मादद्वैतसत्यता ग्राह्या ॥ ५३ ॥

यद्यारोपणमिति । यदिचेदारोपणमध्यांस उभयोः सत्यासत्ययो-
स्तदा तद्व्यतिरिक्तस्योभयविलक्षणपदार्थस्य कस्यचित्कस्याप्यभावः । अ-
न्यपदार्थो नास्तीत्यर्थः । ननुभयत्रिलक्षणं शून्यमस्ति, तत्र कुत्रोऽध्यासो
न भवतीत्याह—आरोपणमिति । शून्ये वस्तुनि आरोपणं कस्यचिन्न
भवति यत्तस्मादद्वैतसत्यानाऽद्वैतवस्तुनः सत्यता ग्राह्या । अङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥

एवंभूते द्वैतवस्तुनि श्रुतिरेव प्रमाणमित्याह—

प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् ।

द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वात् ॥ ५४ ॥

प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षाद्यनवगतं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनवगम्यमेव रूपम-
द्वैतं ब्रह्म श्रुत्यैव प्रतिपादनीयं तर्हि द्वैतमपि श्रुत्यैव प्रतिपादनीयमित्या-
काङ्क्षायामाह—द्वैतमिति । द्वैतं न प्रतिपाद्यं श्रुत्या किमिति तस्य द्वैतस्य
स्वयमेव स्वभावेन एव लोकसिद्धत्वात् । लोकैरेवाभिधातैः प्रतिपादिता-
त्वादित्यर्थः ॥

मनुवादमात्रं 'उक्तस्यैवार्थस्य(!) प्रशंसावचनमनुवादोऽवधारितः' इत्यु-
क्तत्वादनुवादस्य प्रामाण्यं न । किञ्चित् । न किमपि प्रमाणत्वमित्यर्थः ॥

वेदः प्रमाणमित्युक्तं तस्यांशद्वयं तकार्यं चेदानीं दर्शयति—

अंशद्वयवति निगमे साधयति द्वैतमेक एवां शः ।

अद्वैतमेव वस्तु प्रतिपादयति प्रसिद्धमपरोऽशः ॥ ५० ॥

'अंशद्वयवतीति । अंशद्वयवति भागद्वययुक्ते निगमे वेदे एकोशः
प्रथमो भागः द्वैतं साधयति भेदं प्रतिपादयति । कर्तृकर्मफलादिरूप-
मद्वैतमेव वस्तु ब्रह्मस्वरूपं सर्वभेदरहितमपरोऽश उपनिषद्भागः प्रतिपा-
दयति । प्रसिद्धं सर्वानुभवगोचरमिति वस्तुविशेषणम् ।

तत्र द्वैताद्वैतयोः प्रमाणभूतवेदप्रतिपाद्यवाक्यस्य मन्यत्वं कस्यासत्य-
त्वमित्याकाङ्क्षायामाह—

अद्वैतमेव सत्यं तस्मिन्द्वैतं न सत्यमध्यस्तम् ।

रजतमिव शुक्तिकायां मृगनृष्णायामिवोदकस्फुरणम् ५१

अद्वैतमिति । अद्वैतमेव सत्यं यदद्वैतं वस्तु तद्वत्स्वरूपं तदेव
सत्यं तस्मिन्द्वैते द्वैतं प्रपञ्चरूपमसत्यं मिथ्याभूतमध्यस्तमारोपितम् ।
तत्र दृष्टान्तः । यथा शुक्तिकायां रजतं रौप्यं मृगनृष्णायाम् मरिचिकायां
चोदकस्फुरणमुदकभानं तद्वदित्यर्थः ॥

ननु वैपरीत्यमेव कुतो न भवति, द्वैतेऽद्वैतारोप इत्याकाङ्क्षायामाह—

आरोपितं यदि स्यादद्वैतं वस्तुवस्तुनि द्वैते ।

युक्तं नैव तदा स्यात्सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यानाम् ॥५२॥

आरोपितमिति । आरोपितमभ्यस्तं यदि चेदद्वैतं वस्तु सत्य-
स्वरूपं द्वैतेऽसत्ये तदा तस्मिन्पक्षे युक्तं न स्यात् । वस्त्वभावात्सत्ये-
ऽध्यासो वस्तुस्वरूपे आरोपोऽसत्वानां भवति । तस्य वस्तुरूपत्वादित्यर्थः ॥

ननु सत्यासत्ययोक्तभयोरप्यारोपणमुभयविलक्षणवस्तुनि स्यादित्या-
काङ्क्षायामाह—

यद्यारोपणमुभयोस्ताद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावः ।

आरोपणं न शून्ये तस्मादद्वैतसत्यता ग्राह्या ॥ ५३ ॥

यद्यारोपणमिति । यदिचेदारोपणमर्थ्यास उभयोः सत्यासत्ययो-
स्तदा नद्वयतिरिक्तस्योभयविलक्षणपदार्थस्य कस्यचित्कस्याप्यभावः । अ-
न्यपदार्थो नास्तौत्यर्थः । ननुभयविलक्षणं शून्यमस्ति, तत्र कुतोऽध्यासो
न भवतीत्याह—आरोपणमिति । शून्ये वस्तुनि आरोपणं कस्यचिन
भवति यत्तस्मादद्वैतसत्यत्वाऽद्वैतवस्तुनः सत्यता ग्राह्या । अङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥

एवंभूते द्वैतवस्तुनि श्रुतिरेव प्रमाणमित्याह—

प्रत्यक्षाद्यनवगतं ध्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् ।

द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वात् ॥ ५४ ॥

प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षाद्यनवगतं प्रत्यक्षादिप्रमाणीरनवबोधमेवंरूपम-
द्वैतं प्रथमं ध्रुत्यैव प्रतिपादनीयं तादृहं द्वैतमपि ध्रुत्यैव प्रतिपादनीयमित्या-
काङ्क्षायामाह—द्वैतमिति । द्वैतं न प्रतिपाद्यं ध्रुत्या रिक्तित्वात् तस्य द्वैतस्य
स्वयमेव स्वभावेन एव लोकसिद्धत्वात् । लोकैरेवाविद्यतेः प्रमाण-
त्वादित्यर्थः ॥

ननु श्रुतिरद्वैतमेव प्रतिपादयति न द्वैतं त्रिमिन्यानाङ्गायामाह—
अद्वैतं सुखरूपं दुःसहदुःखं सदा भवेद्वैतम् ।

यत्र प्रयोजनं स्यात्प्रतिपादयति श्रुतिस्तदेवासाँ ॥ ५५ ॥

अद्वैतमिति । अद्वैतं सुखरूपमद्वैतस्य सुखरूपत्रासरस्य प्रा-
णिनः सुखमेवेष्टं न दृष्टमिति । द्वैतं तु दुःसहं दुःखं समस्तस्य यद्यत् सदा
भवेत् निरंतरं भवति तस्माद्यत्र प्रयोजनं स्याद्यत्रापक्षो भवति नदम-
प्रातपात्नयति दशयति असी श्रुतिः । तत्त्वमस्यादीनि वेदान्ताङ्गान्यानाम् ॥

यदानामद्वैतानन्दरूपस्य ब्रह्मणो चीरमपि स्वाभाविकमिन्या
शङ्कते—

निगमगिरा प्रतिपाद्यं वस्तु यदानन्दरूपमद्वैतम् ।

स्वाभाविकस्य रूपं जीवत्वं तस्य केचन श्रुवते ॥ ५६ ॥

निगमेति । निगमगिरोपनिषद्वाक्ये प्रतिपाद्यं सिद्धातिनं यदा
नदग्रूपमानन्दधनमद्वैतं यस्तु ब्रह्म तस्य जीवत्वं स्वाभाविकं स्वरूपं
जीवत्वरूपनापि स्यात् एवमिति केचन पण्डितमन्या वदन्ति । अत्रिया
श्रुत्यात्परिहृत्यर्थः ॥

इदानीं यथाशङ्कितं ब्रह्मणः स्यात् एव चीरमपि तन्निराश्रित्यत-

स्वाभाविकं यदि स्यात्जीवत्वं तस्य विशदयिज्ञप्तेः ।

मकृदपि न तद्विनाशं गच्छेदुष्णप्रकाशवद्ब्रह्मे ॥ ५७ ॥

स्वाभाविकमिति । तस्य ब्रह्मणः विशदयिज्ञप्ते निमित्तज्ञानम्
एव चीरम् यदि स्वाभाविकं स्यात् एव स्याद्ब्रह्मवत्तर्हि तर्जनीयं चीर-
स्वाभाविकं सद्यदपि कदाचिदपि विनाशं निराकरणमद्वैतगोपेन न ग-

-ऽत्रैक प्राप्नुयात् । स्वाभाविकधर्मस्य दुर्निवार्यत्वाद्यथा वद्वेक्षणप्रकाश
स्वभावनत्वमनिवार्यं तद्वदित्यर्थः ॥

निराकृतमपि ब्रह्मणो जीवन् स्वत एवेति यद्यपि जीव साधनैर्ब्रह्मो
पासनादिभिस्तद्गुण्य प्राप्नोतीत्याशङ्कते—

यद्ब्रह्मो रसविद्धं काञ्चनतां याति तद्ब्रह्मसाँ ।

जीवः साधनशक्त्या परतां यातीति केचिदिच्छन्ति ॥५८॥

यद्ब्रह्मिति । यद्ब्रह्म अथ लोहधातु रस्तिद्ध सन्नेनचिद्ब्रह्मेन
पारदेन वीपधिरस्तेन वानुप्रतिष्ठ काञ्चनता याति सुवर्णरूप भवति तद्ब्र
ह्मसाँ जीव साधनशक्त्या कृत्वा परता याति प्राप्नोति इति केचिदि
च्छन्ति कैश्चिदाशङ्कयते सिद्धान्तानभिज्ञत्वात् ॥

इदानीं जीव साधनशक्त्या परता यातीत्यपि मन निराकरोमि—

तदिदं भवति न युक्तं गतवति तस्मिन्निरेण रसवीर्ये ।

प्रतिपद्यते प्रणाशं हेमो वर्णोऽप्ययःसमारूढः ॥ ५९ ॥

तदिदमिति । तदिदं मन न युक्तं युक्तिमिद्धं न भवति । पुन
प्रथमतो दृष्टान्तमेव प्रतिपादितं दूषयति । रसवीर्येण रसशक्त्या वा
यनता गतं लोह विरेण चिरकालेन रसवीर्यं गतवति नष्टं सति हेमो
वर्णं सुवर्णरूपत्वं अथ समारूढोऽयसि गतः प्रणाशं प्रतिपद्यते प्रा-
प्नोति । पुनरप्ययं स्वरूपत्वात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि साधितमर्थं निराकरोति—

जीवत्वमपि तथेदं बहुविधसुखदुःखलक्षणोपेतम् ।

गतमित्य साधनशक्त्या प्रतिभात्येव प्रयाति न विनाशम् ॥

जीवत्प्रमपीति । जीवत्वमपि जीवस्वरूपमपि इदं तथाऽयोदृष्टान्त
 बहुबहुविधसुरग्रहो ह्यलक्षणोपेतमनेकप्रकारमुखसुतमेतादृश साधनशक्त्या
 कृत्वा गतमिव नष्टमिव प्रतिभात्येव परंतु त्रिनाश न प्रयाति । न
 नश्यतीत्यर्थः ॥

इदानीं जीवस्य स्वतो जीवत्वेऽङ्गीत्रियमाणे दोषमाह—

तस्मात्स्वतो यदि स्याज्जीवः सततं स एव जीवः स्यात् ।
 एवं यदि परमात्मा परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तम् ॥६१॥

तस्मादिति । तस्मात्कारणाद्यदि चे जीव स्वत स्वभावन जी
 प्ररूपेण स्यात् स सतत निरंतर स जीव एव स्यात् । तस्य स्वरूपो
 जन जीवत्तन्निश्चित्तन स्यादित्यर्थः । एवमेव प्रकरणे यदि चे परमात्मा
 स्यात्तर्हि परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तं संमतम् । स्वरूपतोय परमात्मैव उ
 पाधिनशाजीवत्व प्राप्त उपाधिलये परमात्मस्वरूप एवेत्यर्थः ॥

इदानीं सरूपतापक्ष निराकरोति—

यदिवा परेण साम्य जीवश्चेद्भजति साधनबलेन ।
 कालेन तदपि कियता नश्यत्येवेति निश्चितं सकलैः ॥६२॥

यदिवेति । यदिवा पक्षात्तरेणाथ जीव साधनबलेनोपासनादि
 त्रेण परेण परमात्मना साम्य सरूपता भजति प्राप्नोति चेत्तदपि सा
 न्यमपि कियता कालेन साधनशक्तिनाशात्तदि कालेन नश्यत्येवेति
 मन्त्रे प्रागेनिश्चितं निपातम् । यदृत्तव तन्नश्यत्येवेत्यर्थः ॥

इदानीं यथोक्तलक्षणगुरुरूपैकवेदान्तधरणादिना ब्रह्मस्वरूपना मं-
पादनीयेत्याह—

तस्मात्परं स्वकीयं मोहं मोहात्मकं च संसारम् ।

स्वज्ञानेन जहित्वा पूर्णः स्वयमेव शिष्यते नान्यत् ॥६३॥

तस्मादिति । तस्मात्परं दुर्निवारं स्वकीयं संबन्धिनं मोहमवि-
द्यात्म्यं मोहात्मकं मोहस्वरूपं संसारं च जीत्यलक्षणं स्वज्ञानेन स्वा-
त्मावबोधेन जहित्वा दूरीकृत्य पूर्णः सर्ववस्तुस्थितोऽद्वैतात्मस्वरूपः स्व-
यमेव स्वरूपेणैवावशिष्यते नान्यत्तदतिरिक्तं किञ्चिन्नावशिष्यते । सर्व-
प्रपञ्चविद्यापनेन ब्रह्मस्वरूपमेवावतिष्ठतीत्यर्थः ॥

ननु प्रपञ्चविद्यापनेन ब्रह्मस्वरूपमेवावशिष्यत इत्यत्र किं प्रमाणमि-
त्यत आह—

सत्यज्ञानानन्दं प्रकृतं परमात्मरूपमद्वैतम् ।

अवबोधयन्ति निखिलाः श्रुतयः स्मृतिभिः समं समस्ताभिः

सत्यज्ञानानन्दमिति । सत्यज्ञानानन्दं सत्यज्ञानानन्दस्वरूप
प्रकृतं ज्ञेयं परमात्मरूपमद्वैतं द्वैतरहितमेतलक्षणं निखिलाः समस्ता उ-
पनिषत्प्रकृतयः समस्ताभिः स्मृतिभिः सहित्वा बोधयन्ति प्रतिपादयन्ति॥

इदानीमेकत्वबोधकानामुपनिषद्वाक्यानामवान्तरवाक्यान्परिमर्शयेऽभि-
धीयन्त इत्याह—

एकत्वबोधकानां निखिलानां निगमवाक्यजालानाम् ।

वाक्यान्तराणि सकलान्यभिधीयन्तेस्म शेषभूतानि ॥६५॥

एकत्वेति । एकत्वबोधकानामद्वैतप्रतिपादकानां निगमवाक्यानामु-
पनिषद्वाक्यानां शेषभूतान्यन्यशिष्टान्यङ्गान्यङ्गभूतानि वाक्यान्तराण्येकत्व-
प्रतिपादकान्यभिधीयन्तेस्म उच्यन्तेस्म । वेदेन सूत्रकाण्दिभिर्वावान्तर-

इदानीं ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तं धर्मादिवस्तुजानं किमपि नास्ति येन सं-
यथावपेक्षा स्यादित्याह—

कर्तृ च कर्म च यस्य स्फुरति ब्रह्मैव तन्न जानाति ।

यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुटतरमयमेव वेदितुं क्रमते ॥७३॥

कार्त्तिकेति । कर्तृनाम कर्तृत्वं । चकारो चार्थः । कर्म च कर्मरूपं वा
यस्य स्फुरति स ब्रह्मैव कर्तृकर्मस्फुरणरूपत्वात् । कर्तृकर्म ब्रह्म न जा-
नानि । स्वस्यावस्तुत्वादित्यर्थः । यस्य ब्रह्मणः कर्तृकर्म किमपि नास्ति स
ब्रह्मरूपः अयमात्मैव स्फुटतरं वेदितुं ज्ञातुं क्रमत उपक्रमते ॥

ननु तर्हि कर्तृत्वप्रत्ययस्य का गतिरित्यत आह—

कर्तृत्वादिकमेतन्मायाशक्त्या प्रतीयते निखिलम् ।

इति केचिदाहुरेपा भ्रान्तिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥७४॥

कर्तृत्वादिकमिति । कर्तृत्वादिकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं सन्माया-
शक्त्यात्मनि प्रतीयते निखिलं समग्रमिति केचिदाहुः । केचिद्वादिन प-
यमाहुस्तोषामेपा कल्पनारूपा भ्रान्तिः कुतः ब्रह्मातिरेकतो ब्रह्मव्यतिरि-
क्ततयान्यत्किमपि नास्ति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन'
इत्यादिश्रुतेः ॥

एवमद्वैतात्मब्रह्मज्ञाने सति सर्वं ज्ञानं भवतीत्याह—

तस्मिन्ब्रह्मणि विदिते विश्वमशेषं भवेदिदं विदितम् ।

कारणमृदि विदितार्या घटकरकाद्या यथावगम्यन्ते ॥७५॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्श्रुतिप्रतिपादिनेऽद्वैते ब्रह्मणि विदिते ज्ञाते
सति विश्वं सर्वोऽपि प्रपञ्चः अशेषमन्तरोपनिं विदितं भवेत् । तत्र द-
द्यान्तः—कारणमृदि घटादिकं प्रति वारणीभूताया मृत्तिकायां विदि-

इदानीं ज्ञानशब्दार्थमाह—

ज्ञान तदेवममल साक्षी विश्वस्य भवति परमात्मा ।
सबध्यते न धमः साक्षी तैरेव सच्चिदानन्दः ॥ ७१ ॥

ज्ञान तदेवमिति । ज्ञान ज्ञानशब्दग्रह्य तदेव सर्वानुभवसिद्ध
मय यो विश्वस्य साक्षी जगतो ज्ञाता परमात्मा ब्रह्मस्वरूप स ज्ञान
भवति स ज्ञानरूप आत्मा साक्षी तैर्धर्मैरविद्यापारकल्पितैर्न सम्बध्यते ।
अविद्यापरिकल्पितत्वात् । अत एव सच्चिदानन्द सच्चिदानन्दरूप
स सात्त्विकेन द्रष्टव्येन न तु धमा ॥

ननु ज्ञानरूप आत्मा कल्पितैर्धर्मैर्न सम्बध्यत चेत्तस्य साभिन्न केन
उबधेनन्यत आह—

रज्ज्वादेरुत्तरगाद्यैः सवन्धस्तस्य दृश्यसवन्धः ।
सततमसङ्गोऽयमिति श्रुतिरप्यमुमर्थमेव साधयति ॥ ७२ ॥

रज्ज्वादेरिति । यथा रज्ज्वादेस्तु न उरगाद्यैरुत्तरगाद्यैः न
उत्तरा दृश्यसवन्ध तथा मनो कर्तृत्वादिर्धर्मैः सवन्ध दृश्यसवन्ध । आ
त्मनो द्रष्टृत्वात् । नन्वन्य सवन्ध मयोग समवायो वा कुतो न भव
तान्यत आह—मन्तमिति । सतत निरन्तर अयमात्माऽसङ्ग सवन्ध
रहित । नन्यासङ्गत्वे श्रुति प्रमाणयति—श्रुतिरिति । श्रुतिरसङ्गश्रुतिरमु
मसङ्गवत्क्षणमथ साधयति प्रतिपादयति एव नति नैत्यात्मा इत्युपक्रम्य
‘ गृह्या नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शायतऽसङ्गो नहि सज्जतेऽशितो न
व्यसते न रिष्यन्मय वै जननं प्रातोऽसि इति बृहदारण्यकी श्रुति ॥

इदानीं ब्रह्मस्वरूपातिरेक धर्मादिस्तु ज्ञान विमपि नास्ति येन न
 यथायथेन स्यादित्याह—

कर्तृ च कर्म च यस्य स्फुरति ब्रह्मैव तन्न जानाति ।
 यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुटतरमयमेव वेदितुं कथते ॥७३॥

कर्त्तृत्विति । कर्तृनाम कर्तृत्वं । चकारो मर्थ । कर्म च कर्मरूपं न
 यस्य स्फुरति स ब्रह्मैव कर्तृकर्मस्फुरणरूपत्वात् । कर्तृकर्म ब्रह्म न जा
 नानि । स्वस्यावस्तुत्वादित्यर्थ । यस्य ब्रह्मण कर्तृकर्म विमपि नानि न
 ब्रह्मरूप अयमानैव स्फुटतर वेदितुं ज्ञान समन उपक्रमते ॥

ननु तर्हि कर्तृत्वप्रत्ययस्य या गतिरित्यन आह—

कर्तृत्वादिकमेतन्मायाशक्त्या प्रतीयते निखिलम् ।
 इति केचिदाहुरेषा ध्वान्तिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥७४॥

कर्तृत्वादिकमिति । कर्तृत्वादिन कर्तृत्वमोक्तत्वादिन सनाया
 शक्त्यामपि प्रतीयते निखिल समप्रमिति केचिदाह । केचिदादिन
 उगाहुरेतेषामेषा बन्धनाख्या भ्रान्ति कुत ब्रह्मातिरेकतो ब्रह्मव्यतिरि
 क्तनयान्यत्रिमपि नास्ति 'एकमेवाद्वितीयं तस्य ने' नानानि विचन
 इत्यादिभ्युते ॥

एतन्मैतामत्रज्ञाने सति सर्वे ज्ञान भवन्त्याह—

तस्मिन्ब्रह्मणि विदिते विश्वमभेदं भवेदितं विदितम् ।
 कारणमृदि विदितायां घटकरकाद्या यथासम्यन्ते ॥७५॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्भूतिप्रतिपादितेऽने तन्मि विदिते ज्ञे
 सति मिथ सर्वेऽपि प्रसव अणुत्पन्नवर्गेषु विदित भवेत् । नत्र
 धान — कारणमृदि घटादिक प्रति कारणभूतया मन्दिताया विदि-

तायां घटकरकाद्या यथावगम्यन्ते घटकरकादीनि कार्याणि विदितानि
मृन्मयत्वेन ज्ञातानि भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

इदानीं प्रतिपादितं कारणत्वेन यद्ब्रह्म तदेव सर्वस्य कारणं नान्य-
दित्याह—

तदिदं कारणमेकं विगतविशेषं विशुद्धचिद्रूपम् ।

तस्मात्सदेकरूपान्मायोपहितादभूदशेषमिदम् ॥ ७६ ॥

तदिदमिति । तदिदं ब्रह्म एकं कारणं कार्यभूतस्य प्राग्वस्य ।
किन्तुक्षण कारणं विगतविशेषं विशेषरहितं विशुद्धचिद्रूपं चैतन्प्रम्वभावं
तस्मात्सदेकरूपत्वादसत्यनानात्वरहितान्मायोपहितत्वादशेषं सर्वमिदमिदगा-
कारेणानुभूयमानं विश्वं जगद्भूजातम् । अन्यत्वादिपरिकल्पितप्रमा-
नादिकारणं न भवतीत्यर्थः ॥

इदानीमसत्कारणत्वादिपक्षं निराकरोति—

कारणमसदिति केचित्कथयन्त्यसतो भवेन्न कारणता ।

अङ्कुरजननी शक्तिः सति खलु बीजे समीक्ष्यते सकलैः ७७

कारणमिति । कारणमसदिति केचिद्वादिनः कथयन्ति तत्र
न भवति अस्त- कारणता न भवेत् । तत्र दृष्टान्तः—अङ्कुरजनन्य-
ङ्कुरोत्पादिका शक्तिर्बीजे सत्येन सद्रूपे बीजे विद्यमाने सकलैर्लोकैः
समीक्ष्यतेऽवलोक्ष्यते । असति बीजे नावलोक्ष्यते इत्यर्थः ॥

पुनरप्यसत्कारणत्वं निराकरोति—

कारणमसदिति कथयन्वन्ध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ।

किञ्च मृगतृष्णिकाम्भः पीत्वोदन्यां महीयसीं शमयेत् ७८

कारणमिति । कारण प्रपञ्चस्यासदिति कथयन्त्यादिबन्धापु-
त्रेण कारणीभूतेन कार्ये सतत्सुत्पत्त्यादिरूप निर्देहेत्साधयेत् । किंच
मृगतृष्णिकाग्भ पीबोदन्या तृपां महीयसी महतीं शमयेन्नाशयेत् ।
बन्धापुत्रगरीचिकानामसत्त्वात्कार्याभाज इत्यर्थ ॥

इदानीमसत्कारणनाद श्रुतियुक्तिभ्यामनुपपन्न इत्याह—

यस्मान्न सोऽयमसतो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।
तस्मात्सदेव तस्य सर्वेषां कारणं भवति जगताम् ॥७९॥

यस्मादिति । यस्माच्छ्रुतियुक्त्या असत्कारणभासत्वात्सोऽय पूर्वो-
क्तनाद शास्त्रयुक्तिभ्या न समनति न घटते । शास्त्र 'सदेन सोम्यै
दमप्र आसीन्' इति, युक्ति बन्धापुत्रादिभ्य कार्यानुपपत्ति तस्माद्य-
स्मादसत्कारणवादो न घटतेऽतः सदेव सत्स्वरूपमेव तत्र ब्रह्म सर्वेषां
जगता कारण हेतुरूपतौ भवति ॥

ननु प्रपञ्चकारण सद्रूप ब्रह्मेत्युक्तेऽद्वैतताहानि स्यादित्यात्राहुया
माह—

जगदाकारतयापि प्रथते गुरुशिष्यविग्रहतयापि ।

ब्रह्माद्याकारतयापि प्रतिभातीदं परात्परं तत्त्वम् ॥ ८० ॥

जगदाकारतयेति । जगदाकारतयापि प्रपञ्चरूपेणापि ब्रह्मैव
प्रथते प्रतिभिं गच्छति । गुरुशिष्यविग्रहतयापि गुरुशिष्यरूपेणापि तथा
ब्रह्माद्याकारतयापि हिरण्यगर्भादिदेवतारूपेणापीद् परात्परं तत्र ब्रह्म
स्वरूप प्रतिभाति । तत्तदाकारतया ब्रह्मैव विनर्तरूपेण मामन इत्यर्थः ॥

इदानीं ब्रह्मेण जगद्विजर्तुरूपेण भासते जगत्तद्विन्न नास्तीत्युक्तं तत्र
केपाचिदभिबेकिना जगत्स्य ब्रह्मण भिन्नमिति भानं जन्ममरणपरम्प
रायै भवतीत्याह—

सत्यं जगदिति भानं संसृतये स्यादपक्वचित्तानाम् ।
तस्मात्सत्यमेतन्निखिलं प्रतिपादयन्ति निगमान्ताः ॥ ८१ ॥

सत्यमिति । सत्यं जगदिति भानं जगदपि ब्रह्मण पृथक्सद्रूप
मिति ज्ञानमपक्वचित्तानामद्वैतभावनारहितानां गुत्करणविधुराणां संसृ
तये जन्ममरणपरम्परायै एव स्याद्भवति । 'यदा त्वेष प्तस्मिन्नुदरमन्तर
कुरतेऽथ तस्य गय भवति' इति श्रुते । तस्माद्भयकारणत्वेहेतोरे-
तत्तदिदं निखिलं जगत्सद्ब्रह्मणोऽभिन्नमिति निगमान्ता उपनिषत्
प्रतिपादयन्ति बोधयन्ति ॥

इदानीं विशुद्धाधिकारिणा मत्र ब्रह्मैवेति वेदं बोधयतीत्याह—

परिपक्वमानसानां पुरुषवराणां पुरातनैः मुकृतैः ।
ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदिति भूयः प्रबोधयत्येषः ॥ ८२ ॥

परिपक्वमानसानामिति । परिपक्वमानसानां धारणमननादिभि
स्थितप्रज्ञानां पुरातनराणामुद्दृष्टाधिकारिणां पुरातनैः प्राचीनतम
नपादिनैः गुह्यतैः पुण्यभारैर्हेतुभिः ब्रह्मानुभावनानुक्तानामेष वेद उप
निषदागामयः सत्यमेतज्जगद्ब्रह्मैवेति प्रतिबोधयति । भूयः यदुथा 'मत्र
एचिदं ब्रह्म' इति श्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥

नत्रद्वयं ब्रह्मैव भासति, चेदात्ताश्च प्रतिपादयन्ति तर्हि सर्वेषां तथा
हुतो मानभासत इत्यत्र आह—

अनवगतकाञ्चनानां भूषणधीरेव भूषणे हंसे ।

एवमपिवैकभाजां जगति जनानां न तास्विकी धिषणा ८३

अनवगतकाञ्चनामिति । अनवगतकाञ्चनानां सुवर्णवृद्धि-
का हेतु मूषणे सुवर्णपरिणामे मूषणेऽउकारे मूषणशक्तिरुत्पद्यते
रेव यथा सुवर्णानतिरिक्तेऽपि सुवर्णवृद्धिर्नास्ति एतं जगत्सिद्धौ
अविवेकभाजा तात्त्विकवृद्धिरहिताना जनानां मनुष्याणां तात्त्विक-
वेद सर्वमन्येतरूपा शिषणा न भवतीत्यर्थः ॥

इदानीमेवमद्वयं ब्रह्मापरोक्षमेव मन् अविवेकिभिः परोक्षमित्य प्रतीयते
इत्याह—

अहमालम्बनसिद्धं कस्य परोक्षं भवेदिदं ब्रह्म ।

तदपि विचारविहीनरपरोक्षयितुं न शक्यते मुग्धैः ॥८४॥

अहमालम्बनसिद्धमिति । अहमालम्बनसिद्धमहमस्त्वहं ज-
नामीत्येवप्रकारकोऽनुभवस्तेन मिदं प्रसिद्धं सर्वमनुष्येषु कस्य पुरुषस्येदं
ब्रह्म परोक्षं भवेन्न कस्यापि । तदप्येवमपरोक्षमपि श्रुतिविचारनिहीनैः
श्रुत्यर्थपरिशीलनविधुर्मुग्धैश्चानादृतेन ब्रह्मापरोक्षयितुं माक्षाक्तुं न श-
क्यते । विचारविहीनत्वादिति भावः ॥

इदानीं सर्वं ब्रह्मेव चेद्वदति तर्हि लौकिको वा शास्त्रीयो वा व्य-
रहारो लोकाणां कथं समप्रतीत्याह—

अहमिदमिति च मतिभ्यां सततं व्यवहरति सर्वलोकोऽपि ।

प्रथमाप्रतीचि च रमा निरनति वपुरिन्द्रियादिबाह्येऽर्थे ॥

अहमिति । अहमिदमिति च मतिभ्यां सततं व्यवहरति सर्वलोकोऽपि ।
विषयीदशब्देन सुप्तप्रत्ययगोचरो विषयस्तद्वृत्तमानके बुद्धी तात्पर्यार्थं
सर्वोऽपि लोक सततं व्यवहरति नन्व व्यवहारं करोति । तत्र बुद्धि-
स्य विषय विभक्तौ उत्तरार्थेन—प्रमेये । प्रथमाहमात्मिका बुद्धिः

प्रताचि प्रत्यगामनि वसति, चरमा द्वितीया वपुरिन्द्रियादिवाह्येऽर्थे स्यु लदेहान्ते । एतद्विषयत्रिभयिणोरितरेतराध्यास कृत्वा सर्वोऽपि लोको व्य बहरति । यथा चोक्त सूत्रभाष्ये—‘अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽय लोपव्यवहार’ इति ॥

इदानीं वाह्येऽर्थे स्थूलादीं याहबुद्धि सा भ्रान्तिरित्याह—

वपुरिन्द्रियादिविषयाहंबुद्धिश्चेन्महत्त्यसौ भ्रान्तिः ।

अतस्मिस्तद्बुद्धिरित्यध्यासेन शास्यमानत्वात् ॥ ८६ ॥

वपुरिन्द्रियादिविषयेति । वपुरिन्द्रियादिरिषया याऽहबुद्धि चे यदि भवति सा भ्रान्तिर्महि एवाध्यास एव । एवबुद्धेरध्यासत्वं कुत इत्यन आह—अतस्मिन्निति । अतस्मिस्तद्बुद्धि अत प्रकारक ज्ञान यथाऽरजत भूतशुक्तिवादी रजतबुद्धि । अध्यासो नाम ‘अतस्मिस्तद्बुद्धिरित्यध्यास इतिभाष्येऽध्यासेनाध्यासलक्षणवेन शास्यमानं भ्रान्तिर्दिष्टवादित्यर्थ ॥

इदानीमहबुद्धेरिदंबुद्धेश्चामन्यभ्यस्तात्वादा मैवाहबुद्धेरर्थ इत्याह—

तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ।

अजडवदेव जडोऽय सत्सवन्धाद्भवत्यहङ्कारः ॥ ८७ ॥

तस्मादिति । तस्मात्ततोऽहङ्काराद्यामन्यभ्यस्तमनोऽशेषसाक्षी पर नाभैवाहमर्थ अहप्रलयस्यार्थ इत्युचित घटते । अजडवदेव चेतन एव जडोऽप्ययमहङ्कार समनधाचेतनस्य भावयति ॥

इदानीमहप्रत्ययस्यामैरार्थो नान्य इत्याह—

तस्मात्सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टः ।

यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्योऽर्थः ॥ ८८ ॥

तस्मादिति । तस्मात्कारणात्मन्वशरीरेऽग्रहमहमित्येवाहमहप्रसार
एव य प्रलयज्ञान भासते स्पष्ट प्रकटो निशुद्ध केवल तस्याहप्रलय
यस्य ब्रह्मेव मुख्योऽर्थो भवति । न गौण इत्यर्थः ॥

इदानीं ब्रह्मेवाहङ्कारस्य मुख्योऽर्थ इति यदुक्तं तदेव दृष्टान्तेन सा-
धयति—

गोशब्दादिव गोत्वं तदपि व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ।

अहमर्थः परमात्मा तद्वञ्जान्त्या भवत्यहङ्कारः ॥ ८९ ॥

गोशब्दादिति । गोशब्दात् गोइत्ययं शब्दस्तस्माद्गोशब्दाद्यथा
गोत्र सामान्य तथा मुख्योऽर्थस्तदपि गोवमप्यर्थतयार्थात्सन्ध्याव्यक्ति-
प्रतीयते गराकृतिर्जायते तद्वदेऽग्रेनाहमर्थं मुख्यपरगामा भ्रान्त्याहङ्का-
रोऽप्यहप्रत्ययस्याप्यर्थो भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं भ्रान्त्याहङ्कारोऽप्यहप्रत्ययार्थो भवति, तेन चाहङ्कारेऽपि क-
र्तृत्वादिधर्मारोपोऽपि भवतीत्याह—

दग्धत्वादिकमयसः पायकसंगेन भासते यद्वत् ।

तद्वच्चेतनसङ्गादहमिति प्रतिभांति कर्तृतादीनि ॥ ९० ॥

दग्धत्वादिकमिति । दग्धत्वादिकं दाहकरणस्य यथाऽयसो लो-
हस्य पायकसंगेन भवति वै निश्चये यद्वद्यथा तद्वत्तथा चेतनसङ्गा-
दात्ममन्धादहमित्यहङ्कारेऽपि कर्तृतादीनि कर्तृत्वभोक्तृवादीनि प्रति-
भांति भासन्ते । अभ्यासादित्यर्थः ॥

तस्मादाग्नेशाहमर्थ इत्येव निरंतर निभाषयेन्नान्यदित्याह—

देहेन्द्रियादिदृश्यव्यतिरिक्तं निर्मलमतुलमद्दंतम् ।

अहमर्थमिति विदित्वा तद्व्यतिरिक्तं न कल्पयेत्किञ्चित्

देहेन्द्रियेति । देहेन्द्रियादिदृश्यव्यतिरिक्त शरीरकारणभिलक्षण
निर्मलमनिराजितशरहितमलुल सादरपरहितमद्वैतद्वैतनाजत अहमर्थगह
प्रत्ययगोचर प्रक्षीयाहमिति सिदिना ज्ञाना तद्व्यतिरिक्त ब्रह्मातिरिक्त
किञ्चिद्वस्तुजात न कथयेत् । न भावयेदित्यर्थ ॥

इदानीमा माहप्रत्ययगोचरत्वेन सवशरीरोपाधौ सम एव, तथापि ७
पाधिभेदादामनाऽपि भेदेऽनुभवरैचित्र्य भवतीत्याह—

यद्वत्सुखदुःखानामवयवभेदादनेकता देहे ।

तद्वदिह सत्यभेदेऽप्यनुभववैचित्र्यमात्मनामेपाम् ॥ ९० ॥

यद्वदिति । यद्वद्यथा सुखदुःखानां सुखदुःखप्रत्ययानामवयवभे
दान्नस्तपादाद्यङ्गभेदादेवस्मिन्नत्र देहे शरीरेऽनेकता भवति हस्तो मम
सुख हस्ते मम दृख, शिरसि मम सुख शिरसि मम दुःखमित्या
दिप्रकारेण तद्वत्तत्रा इह ससारेऽभेदे सत्यप्येपामनामनामनुभवरैचित्र्य
सदसदुभयामथ भिन्नमभिन्नमित्याद्यनुभवरैलक्षण्य भवतीत्यर्थ ॥

इदानीमेव मनुभवरैचित्र्य पञ्चामक भवति तस्य कि कारण, किञ्च
रूपमित्यादितत्र नात्र न कर्तव्य मायामयनादित्याह—

किमिदं किमस्य रूपं कथमेतदभूदमुष्य को हेतुः ।

इति न कदापि विचिन्त्यं चिन्त्यं मायेति धीमता विश्वम्

किमिदमिति । किमिदं प्रपञ्चजालं किं भवति अस्य रूपं च
किमिदं कथमभूत्कथं जातम् अमुष्य प्रपञ्चजालस्य को वा हेतुः किं
कारणमित्यादि न कदापि चिन्त्यम् । न चान्वेगणीय धीमता ज्ञा
निना । किन्तु मायेयेव मायामात्रमित्येवैव विश्वं सर्वं प्रपञ्चजालम्
विष्णानमेव तद्रूपणं सूरति । निर्गन्तुरेणेत्यर्थ ॥

इदानीं दृष्टान्तेनाभेदं साधयन्नाह—

दन्तिनि दारुविकारे दारु तिरो भवति सोऽपि तत्रैव ।

जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधत्ते ॥९४॥

दन्तिनीति । दन्तिनि गजे दारुविकारे काष्ठविकृतौ काष्ठं तिरोभवति अन्तर्हितं भवति गजस्वरूपमेव भाति न दारुरूपं । सोऽपि दन्त्यपि तत्रैव दारुण्येवान्तर्भवति दारुरूपमेव भाति न गजस्वरूपं, बालानां व्युत्पन्नानां च गजबुद्धिर्दारुबुद्धिश्चेति, तथा जगति प्रपञ्चे परमात्मा तिरोभवत्यन्तर्हितो भवति जगत्स्वरूपमेव भाति नात्मरूपं, तथा परमात्मन्यप्यात्मरूपे जगत्तिरोभवत्यात्मरूपमेव भाति न जगत्प्रमिति भावः ॥

इदानीमिदं मायामात्रं जगच्चित्रं कुत्र तिष्ठति केन चोत्पादितमित्याकाङ्क्षायामाह—

आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मना लिखितम् ।

स्वयमेव केवलमसौ पश्यन्प्रमुदं प्रयाति परमात्मा ॥९५॥

आत्ममय इति । अत्ममये आत्मस्वरूपे महति ध्यापके विस्तीर्णे पटे यत्रविशेषे विविधजगच्चित्रं नानारूपं जगत्सदृशं चित्रं चित्रसदृशमात्मैव लिखितं । स्वेच्छात्कृतिकयेत्यर्थः । इदं जगच्चित्रमात्मना स्वस्मिन्स्वयमेव लिखितं स्वयमेवात्मैव पश्यन्नवलोकयन्केवलमवलोकयित्वा अन्तररहितं प्रमुदमानन्दं परमात्मैव स्वयं प्रयाति प्राप्नोति । यथा कश्चिच्छोषितोऽपि चित्रकारपुरुषः स्वयमेव चित्रमुद्दिश्य स्वकारतलादायत्यन्तरमणीयमिति स्वयमेव पश्यन्नानन्दं प्राप्नोति तद्वत् । यथाचोक्तं योगिनो हृदये—‘जगच्चित्रं समाप्तिस्त्य स्वेच्छात्कृतिकयात्मनि । स्वयमेव समालोक्य प्रीणाति भगवान्निश्वः ॥’ इति ॥

इदानीं विद्वदनुभवप्रदर्शनं सत्र ब्रह्मैव भातीत्याह—

चिन्मात्रममलमक्षयमद्वयमानन्दमनुभवारूढम् ।

ब्रह्मैवास्ति तदन्यन्न किञ्चिदस्तीति निश्चयो विदुषाम्^{०६}

चिन्मात्रमिति । चिन्मात्रं चैतन्यस्वरूपं अमलं विशुद्धमक्षयमव्ययमद्वयं द्वितीयरहितमानन्दस्वरूपमनुभवारूढमनुभवेषामेतेषां लक्षणं प्रतीयते । अस्ति तिष्ठति, तदन्यद्ब्रह्मान्यन्न किञ्चिदस्तीति विदुषां तत्त्वज्ञानिनां निश्चयसिद्धान्तः । तथा चोक्तं वार्तिककारेण— 'कदाचिद्व्यग्रहारे तु द्वैतं यद्यपि पश्यति । बोधामव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्यथात् ॥ किंतु पश्यति मिथ्येन दिक्कोटौ दुःखिभागित् ॥ इति ॥

तनुं ब्रह्मानिरिक्तं किमपि न भाति चेद्विद्यानिर्यादि श्रूयते विभागतस्य या गतिरित्याशङ्क्यामाह—

व्यवहारस्य दशेयं विद्याविद्येति वदपरिभाषा ।

नास्त्येव तत्त्वदृष्टया तस्य ब्रह्मैव नान्यदस्त्यस्मात् ॥^{०७}

व्यवहारस्येति । व्यवहारस्य दशेयं व्यवहरणं व्यवहारः शास्त्रीयतया विद्याविद्यानपादनार्थं विद्याविद्येति ज्ञानाज्ञानानिष्ठा महा महती पारभाषा सज्ञा तत्र दृष्टया ब्रह्मैव तसिद्धान्तदृष्टया नास्त्येव तत्र यथाथस्तस्य ब्रह्मैव तस्यस्माद्ब्रह्मणः समाशास्यत्वात् तत्र नास्ति, 'नहं नास्ति विज्ञानं इत्यादिश्रुते ॥

इदानीं ब्रह्मणोऽन्यदपि नरात्रतस्तीति मतऽप्यस्तिरूपणं ब्रह्मैवोच्यते वार्तिकेतित्याह—

अस्त्यन्यदिति मतं चेत्तदपि ब्रह्मैव चास्तितारूपम् ।

व्यतिरिक्तमस्तितया नास्तितया अन्यमेव तस्तिरूढम्^{०८}

अस्तीति । अस्यन्यद्ब्रह्मणोऽन्यद्ब्रह्मन्तरमस्तीति मतं चेद्वादिना तदपि वस्तुन्तरमप्यस्तित्वरूपेण ब्रह्मैव भवति । अस्तित्वं ब्रह्मणोऽन्यत्र नास्तीत्यर्थः । तर्ह्यस्तित्वव्यतिरिक्तं नास्तिरूपेणान्यद्ब्रह्मन्तरमस्तीति चेत्तत्राह—व्यतिरिक्तमिति । व्यतिरिक्तं भिन्नमस्तिताया अस्तित्वरूपा-
नास्तितया नास्तित्वं शून्यमेव शून्यरूपत्वमेव तनास्तित्वं सिद्धं तद-
न्यद्वादिनामेव गतमित्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मातिरिक्तं किमपि न भाति चेद्विदुषा शरीरव्यवहारः कथं संभवतीत्याकाङ्क्षायामाह—

तत्त्वावबोधशक्त्या स्थिरतया बाधितापि सा माया ।

आदेहपातमेषामाभात्यात्माप्ययं निजो विदुषाम् ॥ ९९ ॥

तत्त्वावबोधशक्त्येति । तत्त्वावबोधशक्त्यात्मैकत्वज्ञानशक्त्या स्थिरतया विक्षेपादिरहितत्वेन बाधितापि सा माया मिथ्यात्वेन तिरस्कृ-
तापि सा लोकप्रसिद्धशरीरव्यवहाररूपा माया आदेहपातं मरणावधि-
पुत्रा विदुषा ब्रह्मनिष्ठानामाभाति मिथ्यात्वेनाभासते आत्मापि निज-
स्वस्वरूपोऽद्वयानन्दसत्यस्वरूपेण भाति प्रकाशते ॥

ननु शरीरपातपर्यन्तं विदुषामविदुषां च सप्रपञ्चमानं चेद्विदुषा को विशेष इत्यत आह—

एष विशेषो विदुषां पश्यन्तोऽपि प्रपञ्चसंसारम् ।

पृथगात्मनो न किञ्चित्पश्येयुः सकलनिगमनिर्णीतात् १००

एष इति । एष अयं विशेषो विदुषा ज्ञानिना यपश्यन्तोऽपि चक्षु-
रादीन्द्रियैर्व्यवहरन्तोऽपि सन्तः प्रपञ्चसंसारं मायिकं व्यवहारमात्मन-
पृथगात्माभिन्नं किञ्चित्किमपि न पश्येयुः । सकलनिगमनिर्णीतात्सर्वो-
पनिषद्वाक्यैर्निश्चितास्यात्मनः सकलशास्त्रेभ्यः भावयतीत्यर्थः ॥

इदानीमेवमद्वैतवासनया स्थिताना ब्रह्मनिष्ठाना ज्ञातव्यवर्तव्यत्वादि धर्मजात नास्तीत्याह—

किं चिन्त्यं किमचिन्त्यं किं कथनीयं किमप्यकथनीयम् ।
किं कृत्यं किमकृत्यं निखिलं तदिति जानतां विदुषाम् १

किमिति । किं किञ्चित्पदार्थज्ञानं चिन्त्यं विचारणीयं किं किमप्यचिन्तनीयमपि किमपि कथनीयं विधेयैषु किं किमप्यकथनीयं गोप्यमत्यन्तरहस्यमपि किं किञ्चित्कृत्यं कर्तव्यं किं किमप्यकर्तव्यं वा नास्ति । निखिलं सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानता ज्ञानवता विदुषा नन्वज्ञाना देहेन्द्रियाद्यध्यासाभावादापेक्षामनादिति श्रुते 'कामधमानोपाकामपमानो योऽकामो निष्काम आमकाम जातकाम' इति श्रुतेष्वेत्यर्थः ॥

इदानीं तादृशानां तत्त्वज्ञानिना बन्धमोक्षादिव्यवहारोऽपि नास्तीत्याह—

निखिलं दृश्यविशेषं दृश्यपत्वेन पश्यतां विदुषाम् ।
बन्धो नापि न मुक्तिर्न च परमात्मत्वमपि न जीवत्वम् २

निखिलमिति । निखिलं सर्वं दृश्यविशेषमप्यारोपितपदार्थज्ञानं दृश्यपत्वेन दृष्टचेतन्पस्वरूपत्वेन पश्यतामवलोकयता विदुषा ज्ञानिना न बन्धो नापि मुक्तिर्न च परमात्मवनीश्वरत्वं न वा जीवत्वं जीवस्वरूपत्वं वा किमस्तीति । किमपि नास्तीत्यर्थः ॥

इदानीं यमप्रतिपादितं नवमात्मैवत्वज्ञानं तदेव सर्वांसामुपनिषदां तात्पर्यं प्रमाणभूतमित्याह—

असकृदनुचिन्तितानामव्याहृततरनिर्जोषदेशानाम् ।
प्रामाण्यं परसीम्नां निगमनमिदमेव निखिलनिगमानाम् ३

असकृदिति । असकृदनुचिन्तितानां पुनःपुनर्विचारितानां भावनागोचरीकृतानां अव्याहतरनिजोपदेशानां अव्याहृतो बोधितो निजोपदेशः स्वार्थो येषां तेषां निगमानामुपनिषद्वाग्मानां परमसीमा गकलप्रमाणावधिभूतानामिदमेव यदुक्तमात्मैक्यं तदेव प्रामाण्यं निगम-
नं प्रतिज्ञाचरयन्तः प्रतिपादितस्यार्थस्य तस्मात्तथेतिवचनं निगमनं सर्व-
वेदान्तसिद्धान्तोऽयमेवेत्यर्थः ॥

इदानीमत्रशिष्टेन ग्रन्थेन ब्रह्मनिष्ठेन दैशिकेनात्मस्वरूपता नीत. शिष्य-
गुरुचरणसरोजेऽभिगन्ध स्यानुभयारूढ सर्वात्मिक्य प्रमुदितमनोवाचा-
ऽविश्वकारेत्याह—

इत्थं निबोध्य गुरुणा शिष्यो हृष्यन्प्रणम्य तं पदयोः ।

स्यानुभवसिद्धमर्थं स्वयमेवान्तर्विचारयामास ॥ ४ ॥

इत्थमिति । इत्थं निबोधित इत्युक्तप्रकारेणोपदिष्टो गुरुणाचै-
र्येण शिष्योऽधिकारी हृष्यन्प्रमुदितमनाः तं गुरुं पदयोश्चरणसरोजयो-
प्रणम्य नमस्कारं कृत्वा स्यानुभवसिद्धमर्थं साक्षात्कृतब्रह्मस्वरूपतालक्षणं
स्वयमेवान्तर्बुद्धौ निचारयामास । मननगोचरीकृतवानित्यर्थः ॥

इदानीं स्वस्य सर्वात्मिक्यं प्रकटयति—

अजरोऽहमक्षरोऽहं प्राज्ञोऽहं प्रत्यगात्मबोधोऽहम् ।

परमानन्दमयोऽहं परमशिवोऽहं भवामि परिपूर्णः ॥ ५ ॥

१ जीवः परस्मात् मियात् इति प्रतिज्ञा । आदिपदेन हेतुदृश्यन्तयोर्मह्य सच्चिदान-
न्दरक्षणराद्धेतुः व्यतिरेकीदृशान्तः यमेव तदेव यस्सच्चिदानन्दक्षणं न भवति
तन्न न भवति यथा घटः.

२ इदं सहाय उपपद्यः पक्षे साध्योपसहायो निगमनम्.

३ आग्निनिदि हि शास्त्रार्थमाधारे स्थापयन्ति । स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन
मोच्यते.

एकोऽहमेतदीदृशमेवमिति स्फुरितभेदरहितोऽहम् ।

यद्युच्योऽहमनीहैरन्तःसुकृतानुभूतिरहितोऽहम् ॥ १० ॥

एक इति । एक सगमेदरहित एतदिदमीदृशमेव प्रकारमेवमि
यमित्यादि यस्फुरित मनस कल्पनाजाल तदेतद्भेदरहितोऽहमेव । अ
नाहै फलादायुद्धिरहितैरेष्यव्य यज्ञेषु यत्नीय अत सुकृतानुभू
तिरहित अन्तरत वरणे सुकृतानुभूति पुण्यामाहमेवलक्षणा तद्
हितोऽहमेव ॥

एक्यावभासकोऽह वाक्यपरिज्ञानपावनमतीनाम् ।

ऐशमहमेव तत्त्व नैशतमःप्रायमोहमिहिरोऽहम् ॥ ११ ॥

एक्यावभासक इति । एक्यावभासक ऐक्य एक्य तस्याव
भासक प्रकाशन वाक्यपरिज्ञानपावनमताना महावाक्योक्त यपरि
ज्ञान ब्रह्मस्वभावबोधस्तेन पावना त्रिभुव्वा मतिर्येषा तेषा ऐशमहमेव
तत्त्व स्वभावनस्वरूप नैशतम प्रायमोहमिति निशासवधि यत्तमो ध
नाधकारस्तप्राय तसदृशो यो मोहोऽज्ञान तस्योऽदेकमिहिर सह
स्त्रभानुरहमेव ॥

ओजोऽहमौषधीनामोत्प्रोतायमानभुवनोऽहम् ।

ओङ्कारसारसोद्दसदात्मसुखामोदमत्तभृङ्गोऽहम् ॥ १२ ॥

ओजोऽहमिति । औषधीनामोज सर्वात्तामौषधीना तेज ओज
प्रोतायमानभुवन आयतायामरूपेण व्याप्तानि सुवनानि येन सोऽहमोङ्का
रसारसोद्दसदात्मसुखामोदमत्तभृङ्गोऽह ओङ्कार एव सारस कमल न
म्मादुद्दसत्य आमसुखामोद मोधलक्षणास्तेन मत्तो विरमृताहङ्कति
वहमेव ॥

औषधमहमशुभानामौषधिकधर्मजालरहितोऽहम् ।
 औदार्यातिशयोऽहं चित्तविविधचतुर्वर्गतरणपरोऽहम् १५

औषधमिति । अशुभानां पापरूपाणामौषधमुन्मूलनकरमहमेव ।
 औषधिवधर्मजालरहितोऽहं उपाधिकृतमधियोत्पादितं यद्धर्मजालं प्रप-
 ष्यक्ष्णं तद्रहितोऽहमेव । औदार्यातिशयो दानातिशयः चित्तविवि-
 धचतुर्वर्गतरणपरः मनःकल्पितबहुप्रकारको यश्चतुर्वर्गः धर्मादिपुरुषार्थ-
 समूहस्तस्य यत्तरणं संपादनं तत्परः । तत्साधनपरोऽहमेवेत्यर्थः ॥

अङ्कुशमहमखिलानां महत्तया मत्तवारणेन्द्राणाम् ।
 अम्बरमिव विमलोऽहं शम्बररिपुरिव जातविकृतिरहितोऽहम्

अङ्कुशमिति । महत्तया मत्तवारणेन्द्राणामहमङ्कुश, महत्तया वयं
 महान्त इति महत्त्वेनोल्लुष्टत्वेन मत्ता मदोन्मत्ता ये वारणेन्द्रा इव गज-
 धोरैया इव तेषामखिलानां समस्तानामङ्कुशं तेषा मदापहारकाः अम्बर-
 निषायाशमिव विमलोऽहं शम्बररिपुरिव शिव इव जाना या विकृतिः
 विकारस्तेन रहितोऽहमेव ॥

आत्मविकल्पमतीनामस्खलदुपदेशगम्यमानोऽहम् ।
 अस्थिरसुखविमुखोऽहं सुस्थिरसुखबोधसंपदुचितोऽहम् १७

आत्मविकल्पमतीनामिति । आत्मनि आत्मविषये विकल्पम-
 तीनामात्माहं भवामि वा न भवामि चेति विकल्पबुद्धीनां गण्यमानोऽहम् ।
 अस्थिरं चलं यद्विषयमुखं तद्रहितं सुखबोध-
 संपदुचितः सुप्रसन्नो यो बोधः ज्ञानं तस्य या संपत्समृद्धिसुदुचितो
 योग्योऽहमेव ॥

करुणारसभरितोऽहं कवलितकमलासनादिलोकोऽहम् ।

कलुपाहङ्कारविलक्षणोऽहं कल्मषसुकृतोपलेशरहितोऽहम् १८

करुणारसेति । करुणारसभरितः कृपामृतपूर्णः कवलितकमला-
सनादिलोकः कवलितो व्याप्तः कमलासनादिलोकः ब्रह्मलोकः अहमेव
कलुपाहङ्कारविलक्षणो मलिनाहङ्कानिरहितः कल्मषसुकृतोपलेशरहितः
कल्मषं पापं मुकुटं पुण्यं तदुभयोपलेशः संसर्गः तद्रहितोऽहमेव ॥

खानामगोचरोऽहं खातीतोऽहं खपुष्पभवगोऽहम् ।

खलजनदुरासदोऽहं खण्डज्ञानोपनोदनपरोऽहम् ॥ १९ ॥

खानामिति । खानामिन्द्रियाणामगोचरोऽविषयः खातीत इन्द्रि-
यातीत आनाशादिभूतातीतो या खपुष्पभवगः आकाशपुष्पप्रायो यो
भवः संसारस्तस्मिन्वर्तमानोऽहमेव ॥

गलितद्वैतकथोऽहं देही भयदखिलमूलहृदयोऽम् ।

गन्तव्योऽहमनीहैर्गत्यागतिरहितपूर्णबोधोऽहम् ॥ २० ॥

गलितेति । गन्तव्योहमनीहैः अनीहैः फलशरहितैर्गन्तव्यः प्राप्यः
गत्यागतिरहितपूर्णबोधः उत्पत्तिविनाशरहितो यः पूर्णबोध आत्मस्वरू-
पलक्षणः सोहमेव ॥

घनतरमोहतिमिरप्रकरप्रध्वंसनभानुनिकरोऽहम् ।

घटिकावासररजनीसंवरसरयुगकल्पकालभेदोऽहम् ॥ २१ ॥

घनतरेति । घनतरो निविडतरो यो मोहः स एव तिमिरमन्ध-
कागस्तस्य यः प्रकरः व्याप्तिस्तस्य प्रध्वंसनो नाशकः यो भानुनिकरः
ऋणरागद्वेषः घटिकावासररजनीसंवरसरयुगकल्पकालभेदः घटिका-
कल्पान्तो यः कालभेदः मोहोऽहमेव ॥

चरदचरात्मकोऽहं चतुरमतिश्लाघ्यचरितोऽहम् ।
चपलजनदुर्गमोऽहं चलभवजलधिपारदेशोऽहम् ॥ २२ ॥

चरदचरात्मक इति । चरदचरत्नकः स्वारजङ्गमात्मकः चतु-
रमतिश्लाघ्यचरितः नैपुण्यबुद्धिभिः श्लाघ्यचरितः सुखाचरणः चपल-
जनदुर्गमः चपलजनाः निपपचपला ये जनालीर्दुर्गमो दुरापः चलभव-
जलधिपारदेशोऽस्थिरससारवारिधेर्यः पारदेशः ब्रह्मलक्षणः सोऽहमेव ॥

छन्दःसिन्धुनिगूढज्ञानमुखाहादमोदमानोऽहम् ।

छलपदविहितमतीनां छन्नोऽहं शान्तिमार्गगम्योऽहम् २३

छन्दःसिन्धुनिगूढेति । छन्दो वेदः स एव सिन्धुः महोदधि-
सिन्धुनिगूढं गुप्तं यज्ज्ञानमुगं तस्मान्जातो य आहादस्तेन मोदमानः
प्रमुदितः छलपदविहितमतीनां छलनाम स्वजघार्थमन्यथार्थकल्पन न-
यकन्यलयान्माक्षण इत्यस्मिन्वाप्ये यथान्वार्थकल्पन तस्य यापद तत्र
निहिता निवेशिता मतिर्येषां तेषां छन्नोऽज्ञातः शान्तिमार्गगम्यो दुस्त-
कादिरहितो यो मार्गः संप्रादायस्तेन गम्यः प्राप्योऽहमेव ॥

जलजासनादिगोचरपद्ममहाभूतमूलभूतोऽहम् ।

जगदानन्दकरोऽहं जन्मजरारोगमरणरहितोऽहम् ॥ २४ ॥

जलजासनादीति । जलजासनो ब्रह्मा न आदिर्येषां तेषां ब्रह्मनि-
ष्पुमहेशानां गोचरीभूता आकाशादिपद्ममहाभूतानां मूलभूतः प्ररोह-
स्थानं जगदानन्दकरो जगति लोकत्रये आनन्दकरः मुग्धता जन्म-
जारोगरहितः पद्मभावरिवाररहितोऽहमेव ॥

उद्धृतिमुद्धृत्तिसिञ्जितसंहितमुखविविधनादभेदोऽहम् ।

शदितिघटितात्मभेदनदीपपरिस्फुरितहृदयभवनोऽहम् २५

फणधरभूधरचारणविग्रहविधृतप्रपञ्चसारोऽहम् ।

भालतलोहितलोचनपावकपरिभूतपञ्चवाणोऽहम् ॥३२॥

फणधरेति । फणधगदीना ये विग्रहास्तीकिधृतो यः प्रपञ्चः तस्य सारः भावत(?)लोहितलोचनपावकपरिभूतपञ्चवाणोऽहमेव स्पष्टम् ॥

बद्धो भवामि नाहं बन्धान्मुक्तस्तथापि नैवाहम् ।

बोधो भवामि नाहं बोधोऽहं नैव बोधको नाहम् ॥३३॥

बद्ध इति । अहं बद्धो न भवामि पाशाष्टकेन बद्धो न धृणा लज्जा भय शङ्का जुगुप्सा चेति पश्यमी । कुण्ड शीलं च जातिश्रेयष्टी पाशाः प्रकीर्तिताः ॥ पाशबद्धः स्पृगो जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥ इति तन्त्रोक्तपाशाः अन एव बन्धान्मुक्तोऽपि न भवामि बोध्यः तत्रसाक्षात्कारेण न भवामि बोधो न भवामि वृत्तिज्ञानं न । बोधकः बोधकर्तापि न भवाम्यहम् ॥

मक्तिरहं भजनमहं मुक्तिरहं मुक्तियुक्तिरहमेव ।

भूतानुशासनोऽहं भूतभवद्भव्यमूलभूतोऽहम् ॥ ३४ ॥

भक्तिरिति । भक्तिः भगवद्रूपा वृत्तिः । तदुक्तं भक्तिरसायने—'तत्स्येयं भगवद्भर्मद्वारा वाहकतां गता । सर्वेशे मनसो वृत्तिर्मक्तिरित्यभिधीयते ॥' इति । भजनमर्चनादिभिरुपासनं मुक्तिर्ब्रह्मानन्दावाप्तिरविद्यानिवृत्तिरक्षणम् । मुक्तियुक्तिर्मुक्तिबोधनप्रकारः भूतानुशासनः सर्वेषां भूतानां शिक्षाः भूतभव्यमवन्मूलभूतः जातजायमानजनिष्यमाणस्य प्रपञ्चस्य मूलभूतः कारणमहमेव ॥

मान्योऽहमस्मि महतां मन्दमतीनाममाननीयोऽहम् ।

सदरागमानमौहितमानसदुर्वासनादुरापोऽहम् ॥ ३५ ॥

मान्य इति । मान्य पूज्य महता मान्यानामपि मन्दमतीनाम-
माननीय अज्ञानिनामसभारनीय मद्रागमानमोहितमानसदुर्वासना-
दुराण मदादिदोषैर्मोहित यन्मानस तस्य या दुर्वासना तथा दुरापो
दु प्राप्योऽहमेव ॥

यजनयजमानयाजकयागमयोऽहं यमादिरहितोऽहम् ।

इन्द्रयमवरुणयक्षराक्षसमरुदीशबहिरूपोऽहम् ॥ ३६ ॥

यजनयजमानयाजकयागमय इति । यजन समन्त्रवहनि -
प्रक्षेपणादिभिया, यजमानो यज्ञकर्ता, याजका ऋत्रिज, यागो देवतो-
देशेनाहवनीयाना पुरोडाशादिप्रदान तन्नय तद्रूप इत्यर्थ । यमादि-
रहितोऽष्टाङ्गसाधनरहित इन्द्रयमवरुणयक्षराक्षसमरुदीशानद्विरूप दश-
दिगीशस्वरूपोऽहमेव ॥

रक्षाविधानशिक्षावीक्षितलीलाचलोकमहिमाहम् ।

रजनिदिवसविरामस्फुरदनुभूतिप्रमाणसिद्धोऽहम् ॥ ३७ ॥

रक्षेति । रक्षा जगद्रक्षण तस्य विधान कर्तव्यता तस्य शिक्षा त-
स्या यो वीक्षितलीलाचलोकस्तस्य महिमा रजनीदिवसविरामस्फुरद-
नुभूतिप्रमाणसिद्ध सत्रिदिवसयोरविरामोऽभारत्नास्मिन्या स्फुरद्वानुभूति-
रनुभव स एव प्रमाण तेन सिद्धोऽहमेव ॥

लक्षणलक्ष्यमयोऽहं लाक्षणिकोऽहं लयादिरहितोऽहम् ।

लाभालाभमयोऽहं लब्धव्यानामलभ्यमानोऽहम् ॥ ३८ ॥

लक्षण इति । लक्षणलक्ष्योभयमय लाक्षणिक लक्षणागत्योऽर्थ
लयादिरहित लयाक्षेपत्रागै रहित लाभालाभमय लभ्यस्व ल-
ब्धव्यानां प्राप्तव्यानां मध्येऽलभ्यमान अप्राप्यमानोऽहमेव ॥

वर्णाश्रमरहितोऽह वर्णमयोऽह वरेण्यगण्योऽहम् ।

वाचामगोचरोऽह वचसामर्थे पदे निविष्टोऽहम् ॥ ३९ ॥

वर्णाश्रमरहित इति । वर्णाश्रमोभयरहित वर्णमयो मातृवा
मय वरेण्यगण्य वरेण्येषु गण्य मान्य वाचामगोचर परादीनाम
प्रियम वचसा वाक्यानामर्थे पद च निविष्ट अर्भरूपेण प्रविष्टोऽहमेव ॥

शमदमविरहितमनसा शास्त्रशतैरप्यगम्यमानोऽहम् ।

शरणमहमेव विदुषा शकलीकृतविधिसशयगणोऽहम् ॥

शमदमविरहितमनसामिति । शमदमादिसाधननिरहितम
नसा पुरुषाणां शास्त्रशतैरपि अनकशास्त्रानगाहनैरप्यगम्यमानोऽप्राप्य
विदुषा ज्ञानिना शरण स्थान शकलीकृतविधिसशयगण छिन्न न
नकप्रकारको य सशयगण सदेहसमूह सोऽहमेव ॥

पद्मावविरहितोऽह पङ्कणरहितोऽहमहितरहितोऽहम् ।

पट्टोशविरहितोऽह पत्रिशतत्वजालरहितोऽहम् ॥ ४१ ॥

पद्मावविरहित इति । पद्मावविरहितोऽस्त्रीत्यादिशरीरधर्मर
हित पङ्कणरहित मधुरादिपङ्कणरहित अहितरहितोऽह स्वस्थानिष्ट
रहित पट्टोशविरहित पितृजकोशत्रय मातृजकोशत्रय तद्विरहित
'पितृभ्यामशितादत्रापट्टोश जायते वपु । सार्यगोऽस्त्रीणि मजा च जा
यते पितृतस्तथा ॥ ब्रह्मासदोणितमिति मातृतश्च भवन्ति हि ॥' इतिशिव
गीतायामुक्तकोशपट्ट पत्रिशतत्वजावरहित पट्टत्रिशतत्वानि शैवागमे
भूतपञ्चक प्राणपञ्चक इन्द्रियाणि चतुर्दश महावायु प्रथान मायानि
पापुत्प निदुनाद शक्तिशिव शान्तातीता इति ॥

संवित्सुखात्मकोऽहं समाधिसंकल्पकल्पवृक्षोऽहम् ।

संसारविरहितोऽहं साक्षात्कारोऽहमात्मविद्यायाः ॥४२॥

संवित्सुखात्मक इति । संवित्सुखात्मकः ज्ञानमुखमयः समाधि-
मंकल्पकल्पवृक्षः समाधिश्च संकल्पश्च तयोः कल्पवृक्षः संसारविरहितः
संसारतीतः आत्मविद्यायाः साक्षात्कारः ब्रह्मविद्यायाः साक्षादनुभवः ॥

हव्यमहं कव्यमहं हेयोपादेयभावशून्योऽहम् ।

हरिरहमस्मि हरोऽहं विधिरहमेवास्मि कारणं तेषाम् १३

हव्यमिति । हव्य हरिर्द्रव्य देवतार्हद्रव्य, कव्यं पितृणामर्हं द्रव्य,
हेयोपादेयभावशून्यः हेय व्याज्यमुपादेयं ग्राह्यं तदुभयमायशून्यो हरि-
रिन्द्रियुः हरः शिवः त्रिभिर्ब्रह्मा एतेषा त्रयाणां कारणमहमेव ॥

क्षालितकलुषमयोऽहं क्षपितभवक्लेशजालहृदयोऽहम् ।

क्षान्ताद्यक्षरसहितो विविधव्ययहारमूलमहमेव ॥ ४४ ॥

क्षालितकलुषमय इति । क्षालितकलुषमयः क्षालित घृते क-
लुषं पापमेतादृशं कल्परूपं तन्मयः क्षपितमग्नेशजालहृदयः दूरीकृत-
संसारकष्टजालान्तकरणः क्षान्ताद्यक्षरसहितः अकारादिक्षकारान्तर्ग-
तः विविधव्ययहारमूलं नानाप्रकारकशास्त्रीपलौविको यो व्ययहार-
हास्य मूल कारणमहमेव ॥

बहुभिः किमेभिर्कैरहमेवेदं चराचरं विश्वम् ।

गीकरफेनतरङ्गाः सिन्धोरपराणि न खलु वस्तूनि ॥४५॥

बहुभिरिति । एभिः बहुभिरकैः किं विविधप्रकाररूपोहमिति
भाषणैः किंप्रयोजनम् । व्याष्टिरूपेणोक्तार्थं समष्टिरूपेणाह—इदं चराचरं

विश्व अहमेव सर्वोपि प्रपञ्चोऽहमेव वस्तुन्तराभावात् । तत्र दृष्टान्तः सीकर
फेनतरङ्गा सिन्धोरपराणि न खलु वस्तूनि यथा सीकरादीना समुद्र एव
शरीरं तद्वदित्यर्थः ॥

शरणं नहि मम जननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये ।

परमं शरणमिदमेव चरणं मम मूर्ध्नि दैशिकन्यस्तम् ॥४६॥

शरणमिति । शरणं रक्षणं जननीं मम नहि भवति, पिता रक्षण
न, सुता पुत्रा अपि न, सोदरा भ्रातरोऽपि न, अन्ये सन्नन्धिनोऽपि
मम शरणं न रक्षणे पर्याप्ता न भवन्ति । तर्हि किं शरणमित्याह—परम-
मिति । परममुत्कृष्टं शरणं रक्षणं मम मूर्ध्नि मस्तके दैशिकन्यस्तं श्री-
गुरुभिर्न्यस्तं स्थापितं चरणं पदयुगमेव शरणं नान्यदित्यर्थः ॥

आस्ते दैशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा ।

आस्ते किमपि यदुक्तं किमतः परमस्ति जन्मसाफल्यम् ४७

आस्त इति । आस्ते तिष्ठति दैशिकचरणं श्रीगुरुचरणसरोज-
ह्वय मूर्ध्नि निरवधि नि सीम, तदीक्षणे श्रीगुरुचरणेक्षणेऽत्रलोकने करुणा
कृपास्ते, अथ च तदुक्तं किं श्रीगुरुभिरपदिष्टं ज्ञान हृदये इत्यभ्याहरणीयं
निमग्न्यास्ते तत्परं जन्मसाफल्यं सफलं किं जन्मन इदमेव फलं यदुक्तम् ॥

हिमकरकरसारसान्द्राः काङ्क्षितधरदानकल्पविशेषाः ।

श्रीगुरुचरणकटाक्षाः शिशिराः शमयन्ति चित्तसंतापम्

हिमकरकरसान्द्रा इति । हिमकरश्चन्द्रः तस्य करुणा विरुणाना
य सारोऽमृतद्रवस्तद्वासान्द्रा निबिडा काङ्क्षितधरदानकल्पविशेषाः स्नेह-
चरदाने कला समर्था एतेष्वपि विशेषाः विशिष्टा एतादृशाः श्रीगुरु-

चरणकटाक्षाः गुरुकरुणापाद्गाः शिशिराः शीतलाः चित्तसंतापं त्रिवि-
धनापं शमयन्ति दूरीकुर्वन्ति । आनन्दयन्तीत्यर्थः ॥

कवलितचञ्चलचेतो गुरुतरमण्डूकजातपरितोषा ।

शेते हृदयगुहायां चिरतरमेकैव चिन्मयी भुजगी ॥४९॥

कवलितचञ्चलचेत इति । कवलितो प्रसितो यथञ्चलक्षेतोऽ-
क्षंणो यो गुरुतरोऽत्यन्तगुरुमण्डूकः भेकः तेन जातपरितोषा संतुष्टा
एतादृशी चिन्मयी चैतन्यरूपा भुजगी हृदयगुहायां चिरतरं चिरकालं
शेते मुक्ता भवति । एतदुक्तं भवति । चेतोवृत्तिलये हृदयपुण्डरीके स्वात्म-
प्रकाशो भवति, अथवा शेते इति पदसामर्थ्यात्मुपेतौ बुद्ध्यादिसर्वोपाधि-
लये सति केवला चित्तिरेव मुख्यात्मिका तिष्ठतीत्यर्थः ॥

मयि मुखबोधपयोर्धौ महति ब्रह्माण्डबुद्बुदसहस्रम् ।

मायाविशेषशालिनि भूत्वा भूत्वा पुनस्तिरोधत्ते ॥ ५० ॥

मयीति । मध्यधिष्ठानगूढे मुखबोधपयोर्धौ मुखस्वरूपो यो बोधः
स एव पयोभिस्तस्मिन्पयोर्धौ रागुद्रे महति व्यापके ब्रह्माण्डबुद्बुदसहस्रं
ब्रह्माण्डान्येव बुद्बुदास्तोषां सहस्रम् । अनन्तानि ब्रह्माण्डानीत्यर्थः । माया-
विशेषशालिनि मायेन विशेषस्तेन शालिनि शोभायमाने भूत्वा नि-
रोधत्ते भूत्वाभूत्वोपयोत्पद्यति तिरोधत्तेऽन्तर्हितं भवति ॥

गुरुकृपयं तुनावा प्राक्तनभाग्यप्रबृद्धमारुतया ।

दुःखदुःखतरङ्गस्तुङ्गः संसारसागरस्तीर्णः ॥ ५१ ॥

गुरुकृपयेति । गुरुकृपयेन गुरुकृपालकृपयैव तुनावा सुदुर्लभा
प्राक्तनभाग्यप्रबृद्धमारुतया पूर्ववन्ममंचितं वन् महत्कर्म पुनश्च न क-
देव प्रबृद्धमारुतोऽनुब्रूवत्युः सोऽन्वा मन्तीति क्व दुर्य्युः

दु सहाय्यसुधानि यानि दु खानि तएव तरङ्गा उर्मयो यस्मिन् स एता-
दृश संसारसागर तीर्ण उर्त्तीर्ण । भयेत्यथाहारः ॥

सति तमसि मोहरूपे विश्वमपश्यं तदेतदित्यखिलम् ।

उदितवति बोधभानौ किमपि न पश्यामि किंतिवदं चित्रम् ॥

सतीति । सति त्रियमाने तमसि मोहरूपेज्ञानरूपेन्धकारे विश्वम
पश्य सर्वं जगदृष्टान् । तदेतत्पूर्वदृष्टमिदमखिलं समस्त उदितवति
बोधभानौ उदय प्राप्ते ज्ञानार्के किमपि न पश्यामि किमपि किंचिदपि
नामलोकायामि तदिति किं चित्र अद्भुतमित्यर्थं ॥

नाहं नमामि देवान् देवानतीत्य न सेवते देवम् ।

न तदनुकरोति विधानं तस्मै यतते नमोनमो मह्यम् ॥५३॥

नाहमिति । अहं देवान् नमामि न नमस्करोमि योदेवानतीत्यातिशय
स्थित स देव देवान् सेवते तदनु तदगन्तर विधान विध्युक्त कर्म न करोति
तस्मै सर्वाभिभूताय यतते प्रयत्नयते मद्य नमो नम इत्यादरार्थं द्विरक्ति ॥

इत्यात्मबोधलाभं मुहुर्मुहुरनुचिन्त्य मोदमानेन ।

प्रारब्धकर्मणोऽन्ते परं पदं प्राप्यते स्म कैवल्यम् ॥ ५४ ॥

इतीति । इति यथोक्तमात्मबोधलाभं स्वात्मज्ञानप्राप्तिं मुहुर्मुहुं पुन-
पुन अनुचिन्त्य मननगोचरीकृत्य मोदमानेनानन्दानुखा प्राप्तिनाधिकारि-
णा जीमन्मुक्तेन प्रारब्धकर्मणोऽन्ते प्रारब्धकर्माप्ताने देहावसाने पर
कैवल्य निरुपम मोक्षपदं प्राप्यते ॥

मोहान्धकारहरणं संसारोद्वेलसागरोत्तरणम् ।

स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणमकृत दक्षिणामूर्तिः ॥ ५५ ॥

सटीकम्

मोहान्धकारहरणमिति । मोहान्धकारहरण अज्ञानान्धकारनाशन
ससारोद्वेगसागरोत्तरण ससार एषोद्वेगसागर वेळामतिक्रान्त समुद्रस्त-
स्य तरण पारप्राप्य एत स्वात्मनिरूपणमेतदार्थावृत्तेन प्रतिपादित निरूपण
प्रकरण दक्षिणामूर्ति श्रीपरमशिव अकृत कृतवान् । एतावता आरा-
ध्यापकयोरैक्यता सूचिता भवति ॥

अज्ञानान्ध्यविहन्ता विरचितविज्ञानपङ्कजोऽहसाः ।

मानसगगनतलं मे भासयति श्रीनिवासगुरुऽभानुः १५६

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छं-
कराचार्यविरचितं स्वात्मनिरूपणं समाप्तम् ।

अज्ञानान्ध्यविहन्तेति । अज्ञानान्ध्यविहता अज्ञानमेवाध्याप्य घट
तस्य विहन्ता हरणसमर्थ विरचितविज्ञानपङ्कजोऽहसा विरचित कृत.
विज्ञानमेव पङ्कज कमल तस्य उहास विवासे येन स मानसगगनतलं
मे मानस मनस्तदेव गगनतलं व्योमतलं मम श्रीनिवासगुरुभानु श्रीनि-
वास श्रीविष्णुगुरु स एव भानु सत्त्वविरण भासयति प्रकाशयति ।
एतावता गुरुदेवतयोरैक्यभावनमेवामभासप्रकाशसाधनमिति प्रतिपादित
भवति ॥ १५६ ॥

चेतन्ययुतिरुचिराङ्गो दूरनिरस्तदयामतासग ।

द्वयसरोजे निरने भ्रमति भ्रमरो निलक्षण कश्चित् ॥

इति श्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीविरचिता आर्याव्याख्या समाप्ता.

॥ अथ सोपानपञ्चकप्रारंभः ॥

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयता-
मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्सूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥

नङ्गः संस्तु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढा धीयतां
शान्त्वादिः परिचीयतां दृढतरं कर्मांशु संत्यज्यताम् ।
मद्विद्वानुपसर्पतां प्रतिदिनं तत्पादुके सेव्यतां
ब्रह्मेकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ष्यताम् ॥ २ ॥

वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाधीयतां
दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ।
ब्रह्मैवास्मि विभाव्यतामहर्गर्ग्विः परित्यज्यतां
देहेऽहमतिरुज्झतां बुधजनैर्दादः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥

क्षुब्धाधिश्च चिकित्श्यतां प्रतिदिनं भिक्षौष्यं भुज्यता
स्वाद्ब्रह्मं न तु याच्यतां विधिवशात्प्राप्तेन संतुष्यताम् ।
शीतोष्णादिविपद्यतां न तु मृधा वाक्य समुच्चार्यता-
धौदासीन्वममीप्स्यतां जनकूपानैर्पुर्यमुस्त्यज्यताम् ॥ ४ ॥

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम् ।
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चित्तघटात्राप्युत्तरैः क्लिप्यतां
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्धीयताम् ॥ ५ ॥

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः

संचिन्तयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।

तस्याशु संसृतिदवानमतीप्रघोर-

तापः प्रशान्तिमुपयाति चितिप्रसादान् ॥ ६ ॥

इति श्रीमच्छंकरानार्यविगचित सोपानपञ्चकं संपूर्णम् ।